

Anmeldelser

Hans Chr. Wolter: Den danske hærs uniformering. En annoteret bibliografi og en nøgle til offentlige samlinger. Det kongelige Garnisonsbibliotek. 1985. 72 s. Kr. 55,50.

Uniformer er så meget. Ideelt set har de ofte afspejlet ønsker om prestige og tidens modeluner, senere har ønsket om lighed med omgivelserne spillet den største rolle. Gennem tiden er uniformerne gengivet med stærkt varierende præcision. Denne oversigts formål er at præsentere hovedmaterialet til beskrivelse af uniformeringen inden for det danske monarkis regulære hær.

Bogen falder i to dele. Først er en annoteret bibliografi, ordnet kronologisk, omfattende 70 værker. Bibliografien er begrænset til at indeholde selvstændige udgivelser. Annoteringen indeholder for hvert bind bl.a. en opremsning af uniformstyperne, størrelsen og teknikken, ligesom afhængighed af tidligere trykte forlæg er bemærket.

Nøglen til de offentlige samlinger omfatter Dronningens Håndbibliotek, Det kgl. Bibliotek, Garnisonsbiblioteket, Kunstindustrimuseet, Frederiksborgmuseet, Nationalmuseet, Rigsarkivet, Statens Museum for Kunst og Tøjhusmuseet. Disse samlinger har vidt forskelligt indhold og mindst lige så forskellige indgange. Kravet til en nøgle går derfor ud over beskrivelsen af indholdet; en beskrivelse af opstilling, indgange og øvrige hjælpemidler er nødvendig, for at benytteren kan få et rimeligt overblik. Dette krav er i høj grad opfyldt og letter anvendelsen. Dog er opstillingen ikke altid helt klar: således er det at foregribe det militær-industrielle kompleks at anbringe kommercekollegieet under landetaten (i Rigsarkivet).

Værket er utvivlsomt yderst nyttigt for de, der er interesserede i militæruniformer. For andre kan det have værdi som et godt eksempel på en tværegistrering.

Peter Korsgaard

Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse III, I. Forsvarets arkiver. Vejledning og oversigt. Bd. 1: Hæren 1660–1980, Rigsarkivet 1984. Red. V. A. Petersen. 266 s. Kr. 152,50.

Hærens arkiv, der tidligere henhørte under Forsvarsministeriet, blev i 1971 en afdeling under

Rigsarkivet og betegnes nu som Rigsarkivets 3. afdeling, Forsvarets arkiver, fordi der her ikke alene modtages arkivafleveringer fra hæren, men også fra søværn, flyvevåben og hjemmeværn med tilhørende institutioner. Det er derfor også planen at nærværende oversigt, der kun omfatter hærens arkiver, skal efterfølges af tilsvarende bind for de øvrige værn.

I indledningsafsnittet gives en oversigt over de protokol- og sagsrækker, der er specielle for militære enheders eller institutioners arkiver: bl.a. befalingsbøger, hvor de befalinger, som enheden selv udsteder, nedskrives; ordrebøger, hvor de ordrer, der er tilgået enheden fra de overordnede kommandomyndigheder er nedskrevne; dagbøger indeholdende referater af begivenheder ved enheden; listebøger, senere rapportbøger, med fortegnelser over heste og personel samt stambøger med oplysninger om personellet's data. Personalhistorikere kan især have glæde af de sidste to arkivalietyper. Til glæde for dem gengives også i indledningen en fortegnelse over, hvilke registre til personoplysninger, der findes i Forsvarets arkiver, bl.a. lister over faldne 1848–50 og 1864.

Det har været tanken med oversigten over hærens arkiv, at den skulle kunne bruges af såvel historikere som hærens administration, og givetvis af hensyn til den sidste brugergruppe er oversigten over arkiverne opbygget ud fra den nugældende organisation – stab, infanteri, artilleri, specialtropper, kommandantskaber, skoler og øvrige forsvarsinstitutioner. Det gør det lidt sværere for historikeren at få et overblik over militærets kronologiske udvikling og afdelingernes indbyrdes relationer i ældre tid.

Oversigten er bygget op således, at der for hvert arkivfond er redegjort for afdelingens oprettelsestidspunkt og grundlaget for oprettelsen (lov, kongelig resolution, kongelig instruktion, cirkulære o.lign.). Desuden er der gjort rede for, hvilke navne, de enkelte afdelinger har haft til forskellig tid – særdeles nyttigt, da ændringerne har været mange og langt fra er gennemskuelige. F.eks. har 3. dragonregiment haft så forskellige navne som Slesvigske nationale Rytterregiment, Fyenske geworbne Dragonregiment og Jyske Dragonregiment. Alle navne er medtaget i stikordsregistret bag i bogen. Når man har fundet frem til det rigtige regiment, er der også store muligheder for de, der mere interesserer sig for socialhistorie, lokalhistorie og slægtshistorie end militærhistorie. Arki-

verne giver oplysning om personellet og livet på det sted, hvor regimentet var stationeret. Krigene og »fægtningerne« som slag og træfninger betegnes i 1848, indtager kun en begrænset del af den danske militærhistorie i forhold til fredstidsaktiviteterne.

Oversigten over hærens arkiv er ført helt frem til o. 1980, hvilket betyder, at en del af de arkivalier, der er anført i oversigten, er klausuleret en del år frem i tiden, men det er en stor værdi at få et overblik over den organisatoriske udvikling helt frem til i dag.

Bogen er bl.a. illustreret med billeder fra Forsvarets Billed- og Portrætsamling. Samlingen angives i oversigten som værende emneopdelt, og eksemplerne viser, at den nok er værd at stifte bekendskab med. Det samme gælder Kort- og Tegnings-samlingen dækkede perioden 1660–1981.

Oversigten giver megen lyst til nærmere at studere de militære arkivers indhold, og det skal nok vise sig i et større antal benyttere af Forsvarets arkiver.

Birgitte Dedenroth-Schou

Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse IV, 1. Større private personarkiver i Rigsarkivets 4. afdeling. Ved Vello Helk, Rigsarkivet, 1984, 280 s., Kr. 91,50.

Omslaget til oversigten over de større private personarkiver i Rigsarkivet giver et første indtryk af samlingens indhold. Der er arkiver fra missionærer, politikere, gesandter, stiftsamtmænd, journalister, læger, fagforeningsformænd, direktører m.m. Rigsarkivet indsamler systematisk privatarkiver med hovedvægten lagt på politikere og embedsmænds papirer, men i øvrigt omfattende et bredt spektrum med alsidig belysning af Danmarks historie for øje, som der står i indledningen til bogen.

Siden 15. april 1972 har Rigsarkivet haft en særlig afdeling for indsamling af arkivalier af privat proveniens kaldet 4. afdeling og i løbet af afdelingens første ti-år har den haft en tilvækst på næsten 1500 m. Kort før afdelingen blev etableret, udgaves i 1972 en summarisk oversigt over, hvilke privatpersoner, man havde arkiver fra, blot med angivelse af personens navn og arkivets yderår, populært kaldet »Telefonbogen«, men med den foreliggende oversigt får man også at vide, hvilke typer af arkivalier, man kan finde i de enkelte privatarkiver – korrespondance, dagbøger, erindringer osv. Det skal dog pointeres, at det kun er de personarkiver, der fylder en pakke eller mere, der er medtaget i den nye oversigt. De ca. 3000 privatarkiver i Rigsarkivet, der kun fylder et læg eller mindre, må man stadig lede efter i fortegnelsen fra 1972, og for de senere indkomne, må man til Rigsarkivet for at konstatere, at de er der.

Baggrunden for, at de små arkiver ikke er medtaget her, har været, at de i oversigten ville få en overvægt, der ikke svarede til deres betydning og indhold, men det havde været en fordel, om alle havde været samlet i én publikation.

Privatarkiverne er opstillet alfabetisk efter efternavne. For hvert arkiv er angivet arkivskabernes fulde navn, fødsels- og dødsdag, erhverv, arkivets omfang og en summarisk indholdsoversigt samt henvisning til evt. udgivet folioregistratur eller foreløbig registratur. Man savner oplysning om, hvor i landet den pågældende har drevet sit erhverv, hvilket politisk parti politikeren repræsenterer og hvilket firma, direktøren har været ansat i.

Det er rart for udenbys at have fået denne oversigt, men der kommer jo stadig nye privatarkiver til. En så pænt indbundet bog ajourføres ikke hvert andet eller hvert femte år. En løsning ville være, at privatarkivoversigten blev overført til edb, således at den med korte mellemrum kunne udskrives på mikrokort eller endnu bedre være tilgængelig online.

Birgitte Dedenroth-Schou

Lyngby Kirkebog 1641–1699. Lyngby Sogn, Søkelund Herred, Københavns Amt. Transskriberet af Ruth Gunde Hansen og Inger Hartby. Udg. af Byhistorisk Samling for Lyngby-Taarbæk Kommune. 1986. 362 s., Kr. 60,-

Rødovre Kirkebog 1682–1814. Ved Berna og Jørgen Møller-Holst. Udg. af Samfundet for Dansk Genealogi og Personallistorie. 1986. 304 s., ill.. Kr. 95 (særpris for medlemmer: Kr. 80).

Begge de to kirkebogsudgivelser, som skal omtales her, er ordrette extenso udgivelser af de respektive sognes kirkebøger i en vis periode. På den måde er de ens; men med hensyn til »udstyr« i øvrigt er der tale om to helt forskellige former.

Det er tanken indledningsvis at præsentere de to udgivelser. Efter en vurdering af de anvendte udgivelsesprincipper skal der foretages en sammenligning med andre eksisterende kirkebogsudgivelser; herudfra skal mere principielle spørgsmål vedrørende udgivelser af kirkebøger drøftes.

Lyngby Kirkebog

Når man betragter de gengivelser af originalteksten, der findes i denne udgave af den ældste kirkebog fra Lyngby 1641–1699, forstår man til fulde udgavernes anmærkning s. 15 om, at kirkebogen ikke er let at læse! Det er ganske enkelt et imponerende arbejde, der her er gjort for at tilgængeliggøre denne kirkebog for en større kreds af mennesker.

Begyndelsestidspunktet 1641 gør kirkebogen til den ældste i Københavns Amt og samtidig til en af de ældste overhovedet i kongeriget. Udgaven består ud over den egentlige transskriptionsdel af en generel indledning, en redegørelse for udgivelsesprincipperne og en kort litteraturliste.

I indledningen bringes bl.a. en indgående redegørelse for de noget problematiske overleveringsforhold. Valentin Merchel blev kaldet til sognepræst i Lyngby i 1640 og har fra ihvertfald 1641 ført kirkebog i sognet. Der kendes desuden en endnu ældre kirkebog med indførsler tilbage fra 1615. Ingen af disse kirkebøger er bevaret i dag, og den tidligste del af den nu eksisterende kirkebog fra Lyngby er således kun kendt gennem en afskrift.

I indledningen argumenteres overbevisende og dygtigt for, at afskriften stammer fra 1680'erne, og at den er foretaget af Gentofte-præsten, Frederik Clausen Plum, fra 1672 præst i Gentofte, fra 1682 både i Gentofte og Lyngby, som fra dette år blev lagt som anneks til Gentofte Sogn. Kun savner man en lidt nøjere diskussion af afskriften, end tilfældet er.

Det er tilstræbt at gøre afskriften »så bogstavret som muligt« (s. 15), hvilket bl.a. har haft den konsekvens, at tekstens mange forkortelser af person- og stednavne er bibeholdt. Ulæsbare tekstdele er klart markeret, og der er ikke forsøgt nogen form for personidentifikation. Indholdsmæssigt er den eneste afvigelse fra originalteksten således, at udgiverne i parentes har opløst alle forekommende helligdagsdateringer – og det er nu en nyttig hjælp.

Opstillingsmæssigt har originalens meget tæt beskrevne sider tvunget udgiverne til en omredigering, således at f.eks. alle dåbsindførsler er samlet i et kronologisk afsnit til trods for, at de i originalen optræder sammen med vielser og begravelser inden for det enkelte år (kalenderår, ikke kirkeår).

Kontrol af transskriptionen er ikke forsøgt – alene originalens læsbarhed afskrækker! Men der er sandelig ikke mange markeringer af ulæsbare steder!! Udgaven er ikke forsynet med register, men et sådant loves i indledningen (s. 15).

Der skal uddeles mange roser til denne udgaves kvalitet og overskuelige disposition. En kritisk røst skal alene lyde mod litteraturlisten. Udvalget virker meget tilfældigt – ja, for enkelte titlers vedkommende uforståeligt! Der er tilløb til annotering af et par af titlerne; denne annotering burde nok have været gennemført konsekvent for hele udvalget af litteratur.

Rødovre Kirkebog

Arbejdet, der ligger til grund for udgivelsen af Rødovre Kirkebog, er ikke mindre imponerende end Lyngby Kirkebog.

Udgaven består af en transskription af sognets kirkebog 1682–1814, en indledning og endelig et såkaldt »register«.

Udgivelsen har sin rod i »almindeligt slægtshistorisk arbejde« med bl.a. indbyggere fra Rødovre Sogn. Opstillingen i transskriptionsdelen er klar og overskuelig og forekommer – uden at det på nogen måde er kontrolleret – omhyggelig og nøjagtig. Udgiverne af Rødovre Kirkebog har grebet lidt mere ind i originalteksten, end tilfældet er i Lyngby-udgivelsen. Således er f.eks. forkortelsen »begr.« i teksten ikke blot bibeholdt, men også, som det hedder, »gennemført konsekvent«, dvs. også anvendt, hvor præsten har skrevet ordet »begravet« helt ud. Forkortelser i specielt efternavne er opløst, uden at dette er markeret i transskriptionen (s. 11). Helligdagsdateringer er opløst lige som i Lyngby Kirkebog.

Udgaven af Rødovre Kirkebog rummer derudover også et omfattende alfabetisk register, og vel at mærke ikke et helt almindeligt register!

De omfattende slægtshistoriske studier i et bredt udvalg af arkivalier nævnt ovenfor har resulteret i et alfabetisk navregister, der for hver enkelt person i konkordansform anfører dåbs-, troløvelses- og begravelsestidspunkt, angiver evt. flere ægteskaber og meget mere! I registret er søgt indarbejdet så mange personidentifikationer som overhovedet muligt, ligesom eksempelvis oplysninger om dødsfald efter 1814 er tilføjet, etc., etc. Resultaterne synes ganske imponerende; f.eks. forekommer 206 unavngivne personer i begravelseslisterne. Af disse er det lykkedes at identificere 173!

Kildegrundlaget er først og fremmest søgt dokumenteret gennem et sæt af standardnoter, således at f.eks. note 11 altid betyder henvisning til Brønshøj Kirkebog, note 5 altid henvisning til skifter, etc., etc. Dokumentation for det anvendte supplerende kildemateriale er imidlertid meget mangelfuld, og redegørelserne i indledningen herom alt, alt for usystematiske.

Allermest savnes imidlertid en redegørelse for de krav, udgiverne har stillet til personidentifikationen. Et eksempel:

I registret findes s. 233 Ane Simon Truelsens registreret 1727 (dåb), 1758 (troløvelse/vielse), 1806 (begravelse).

1727 oplyses, at Anne er ægtebarn af Simon Truel-sen i Rødovre (s. 41). 1758 oplyses, at unge Karl Jens Jensen og pigene Ane Simonsdatter er blevet troløvede. Forlovere var Simon Truel-sen og Peder Jensen (s. 142). 1806 oplyses, at Ane Simonsdatter Gaardmands Jens Jensens Enke døde (s. 219).

Lad det være sagt med det samme: Der er al mulig sandsynlighed for, at identifikationen er korrekt, men selv om identifikation altid i høj grad styres af konkrete facts, er der også en principiel side af sagen: Har udgiverne lagt visse minimumskrav til en identifikation, hvilke usikkerhedsmomenter accepteres (c.g. tidsunøjagtigheder, navnevarianter, etc.).

Jeg tror, det er væsentligt i alle slægtshistoriske undersøgelser af denne karakter, at man på forhånd lægger et vist »niveau« forstået som visse

grundkrav. Det er en hjælp for udgiverne og så sandelig også for benytterne.

En vurdering af de anvendte udgivelsesprincipper skal tage udgangspunkt i transskriptionsdelene. Begge udgaver er extenso-udgaver, og i begge lægges vægt på at ligge så tæt op ad originalerne som muligt. Der vil naturligt nok altid være enkelte detaljer, som det af praktiske grunde kan være nødvendigt eller blot rimeligt at ændre fra original til transskription, eksempelvis brugen af »i« og »j«, men det er så sandelig også kun sådanne ubetydelige ændringer, der kan accepteres i kildeudgaver i al almindelighed.

Efter min mening lever Lyngby-udgaven helt og aldeles op til de krav, man kan stille til en kildeudgave desangående. Rødovre-udgaven gør det også næsten – men desværre forekommer et par »skønhedspletter«, når udgiver eksempelvis, som nævnt ovenfor, har indarbejdet en ikke eksisterende forkortelse i teksten, blot for at gøre udgaven konsekvent!

Begge udgaver er forsynet med fyldige indledninger. Lyngby-udgavens er veldisponeret, meget saglig og analytisk; Rødovre-udgavens vel knapt så veldisponeret, men til gengæld inspirerende og appetitvækkende – den giver lyst til at gå i gang med at læse udgaven.

Af hensyn til benytteren ville det nok være rimeligt at markere den del af indledningen, som behandler udgivelsesprincipper. Det er så væsentligt, at det ikke (til dels) må blive skjult i den øvrige indledning.

Og så til sidst et hjertesuk: Kunne der ikke snart skrives en indledning til en kirkebog, som ikke fortæller om biskop Jesper Brockmands skrivelse fra 1641 og om kongebrevet af 20/5-1645!! Er det egentlig særlig væsentligt i en udgave af en kirkebog?

Hvad nu med spørgsmålet om registre? Her fremtræder de to udgaver jo ganske forskelligt – Lyngby-udgaven helt uden register og Rødovre-udgaven med et meget omfattende og meget »bearbejdet« register. Betraget helt nøgternt kan man hævde, at et register altid vil være en hjælp ved benyttelse af en kildeudgave. Men desværre er spørgsmålet ikke helt så enkelt endda. Løsningen med et almindeligt og fuldstændigt navnerregister er ikke særlig god. Et sådant ville selv for en udgave af ringe omfang blive meget omfattende og uigennemskueligt, navnlig for så vidt angår patronymerne.

Det er også sådanne overvejelser, der har fået Hans H. Worsøe til at udelade et egentligt navnerregister i udgaven af Vonsild Kirkebog 1659–1708 (Kbh. 1982), jfr. indledningen til denne s. XXX. Worsøe har i stedet udarbejdet en række andre registre, f.eks. et kronologisk register – men det er meget tvivlsomt, hvorvidt disse registertyper kan finde praktisk anvendelse ved en udgivelse af en gængs kirkebog.

En konsekvens af navnerregisterproblematikken

kunne være helt at udelade dette. Det er eksempelvis sket i udgaven af Glostrup Sogns kirkebog 1676–1814 (1957–59). En anden konsekvens kunne være en løsning à la Rødovre-udgaven. Heller ikke denne løsning er imidlertid efter min mening ideel; ovenfor har jeg anført en række konkrete indvendinger mod det foreliggende register – men det principielle ved sagen er, at benytteren meget let forledes til blindt at stole på de opstillede sammenhænge og derved fratages muligheden for kombinatorik på egen hånd.

På den anden side rummer et arbejde som eksempelvis Rødovre-udgaven så omfattende studier, at det forekommer tåbeligt bare at se bort fra det. Men hvad så?

Spørgsmålet kan egentlig først besvares endegyldigt, når det inddrages i en diskussion af, hvorvidt det overhovedet er umagen værd at udgive kirkebøger i transskriberet form?

Mængden af hidtidige større udgivelser af kirkebøger er til at overse:

- Perlestikkerbogen, ved Hans Knudsen og Albert Fabritius (Kbh. 1954). En extenso-udgave med registre over sted- og personnavne af Nakskovpræsten Anders Pedersen Perlestikkens optegnelser og regnskaber.
- Glostrup Sogns kirkebog 1676–1814 (1957–59). En extenso-udgave uden nogen form for register.
- Levnedsløb i Sørbymagle og Kirkerup kirkebøger 1646–1731 I–II (1963–68), ved Ole Højrup. En extenso-udgave af de dele af kirkebøgerne, der indeholder mandtal og biografier, forsynet med registre.
- Vonsild Kirkebog 1659–1708 (Kbh. 1982), ved Hans H. Worsøe. En udgave i uddrag, omfattende fødsler, dødsfald og levnedsskildringer med forskellige specialregistre.

Herudover findes rundt omkring i først og fremmest amtshistoriske årbøger – men også i andre tidsskrifter, eksempelvis Personalhistorisk Tidsskrift en lang række såkaldte »Uddrag af X-sogns kirkebog«, ofte omfattende et meget kort spænd af år og ofte karakteriseret ved at være yderst særprægede. Som eksempel herpå kan anføres Årbog udgivet af Historisk Samfund for Københavns Amt. 1912, s. 107–126, 1916, s. 111–118 (Kildebrønde Sogns kirkebog), Lolland-Falsters Historiske Samfunds Aarbo, 7. rk., bd. 3 (1954), s. 354–72 (Væggerløse Sogns kirkebog) og Indholdsfortegnelse til Personalhistorisk Tidsskrift 1880–1929 (1968), ss. VI–VII.

Der synes at være en tendens til, at disse uddrag ikke mere optræder så ofte i de amtshistoriske årbøger. Til gengæld flourer genren stadig livligt landet over i en bred vifte af f.eks. medlemsblade til lokalhistoriske og slægtshistoriske foreninger.

Og nu tilbage til spørgsmålet: Er det umagen værd at udgive kirkebøger eller dele af samme i transskriberet form? Det afhænger indlysende nok af formålet med udgivelsen: Som lokalhistorisk/slægtshistorisk formidlingsarbejde er der ingen

tvivl om, at en udgivelse af en kirkebog har sin helt klare værdi. Det virker spændende, det er tilgængeligt, det kan givetvis fremkalde stor interesse for lokalhistorisk/slægtshistorisk arbejde.

Derimod har jeg – desværre – noget vanskeligere ved at se nytten af kirkebogsudgivelser for den »dagligt arbejdende« slægtsforsker. Det er da pragtfuldt at komme til noget, der er let at gå til, noget, der »endelig er til at læse«. Men meget snart er undersøgelserne måske koncentreret til en anden egn uden udgivet kirkebog og hvad så?

Det må med rimelighed kunne fastslås, at trykte kildeudgaver aldrig må være forudsætningen for at dyrke slægts- og lokalhistorie; her må et af grundkravene være evnen til at læse ældre håndskrift, selv i de mest kringlede varianter.

Som supplement til de anførte betragtninger kan desuden anføres, at det – det er ihvertfald min erfaring – desværre ikke er særlig ofte, at slægtsforskere i almindelighed er opmærksomme på eksistensen af trykte kirkebøger/kirkebogsuddrag.

Derved er jeg tilbage ved spørgsmålet om registre og i det hele taget andre bearbejdelser af kirkebøger (jfr. ovenfor).

Lad det være sagt med det samme: Et arbejde som det, der rummes i udgaven af Rødovre Kirkebog, repræsenterer et stykke folkeligt historisk arbejde, hvis værdi ikke kan sættes højt nok. Aldrig nok så mange principielle indvendinger mod nytten af kirkebogsudgivelser må hindre, at et arbejde som Rødovre-udgavens register udføres. Det samme gælder i og for sig et hvilket som helst andet register/hjælpmiddel, der udarbejdes lokalt.

Men et sådant register behøver ikke nødvendigvis at blive publiceret, hverken separat eller sammen med den tilhørende kirkebog. Det vigtigste er, at det bliver nyttiggjort for en bredere kreds. Og her står vi efter min mening med noget helt centralt. Vi har i dag en glimrende »Historisk Vejviser«, en lige så glimrende og nyttig »SLA-adresseliste«. Men hvor man dog savner et overblik over lokalt udarbejdede hjælpemidler, eksempelvis registre til kirkebøger. Moderne skrive- og publiceringsteknik gør en tilbagevendende ajourføring af en sådan oversigt overkommelig.

Tanken om, at en større kreds kunne få glæde af ens arbejde, kunne meget vel tænkes at virke ansporende på lokale initiativer. Det er min klare opfattelse, at det er alt, alt for ressourcekrævende at udgive kirkebøger in extenso og alt, alt for usystematisk at udgive små bidder hist og her. Men registre er nyttige, og arbejdet hermed må prioriteres højt, jfr. også Fynske Årbøger 1986, s. 108–112.

Skal der endelig udgives kirkebøger in extenso, bør man måske overveje, om der skal ske en prioritering og koordinering under hensyntagen til tid, sted og art, jfr. Susanne Krogh Benders tankevækkende artikel i Fortid og Nutid XXVII, hft. 1 (1977), s. 67–70: Kildeudgaver: hvad, for hvem,

hvordan (denne artikel vedrører vel at mærke tingbøger).

En sådan prioritering og koordinering kræver vel imidlertid en eller anden form for central organisation og styring med udstikkelse af retningslinier, etc., etc. En tilsvarende koordinering er formentlig også påkrævet ved udarbejdelse af registre som anbefalet ovenfor (hvadenten man nu kan blive enige om den ene eller anden form). Og hvor bliver der så plads til det folkelige element?

Erik Kann

Nordisk lovoversigt. Viktige lover for kvinder ca. 1810–1980. Red. af Ida Blom og Anne Trandberg. Nordisk Ministerråd, Oslo 1985, 225 s. Kr. 96,–.

Lovoversigten er udsprunget af det nordiske forskningsprojekt: »Kvindens arbejde i samfund og familie i de nordiske lande ca. 1870–1970«, der beror på et samarbejde mellem forskellige forskningsinstitutioner i de fem nordiske lande: Danmark, Norge, Sverige, Finland og Island. Oversigten registrerer vigtige love fra alle 5 nordiske lande i perioden 1810–1980 og indeholder udover lovenes originaltitler et resumé af hver enkelt lov. Opmærksomheden er især rettet mod bestemmelser om formel forskelsbehandling inden for arbejdsretten, familieretten, arveretten, forsikringsretten, personretten og strafferetten. Det er som sagt ikke selve lovteksten vi her står overfor, men en række resumer af et omfattende og vigtigt lovstof, som på forskellig vis har virket regulerende ind på udformningen af kvindernes liv. Bogen erstatter altså ikke en læsning af selve lovstoffet, hvilket imidlertid heller ikke har været hensigten fra forfatterens side.

Bogen er tænkt som en vejviser til selve lovstoffet og »den som vil arbejde videre med stoffet, må bl.a. gå til selve lovtekstene og studere forarbejdene til lovene og tidens retspraksis« (s.4).

Forfatterne gør tillige selv opmærksom på, at oversigten ikke er fuldstændig. Først og fremmest fordi den, på nær nogle enkelte danske bekendtgørelser og forordninger, udelukkende omfatter lovstof. Dernæst udelukker bogen almenlovgivningen (såsom eksempelvis befolkningslovgivningen) og mister herved en væsentlig dimension i hele kønsproblematikken. Men trods dette har medarbejder og redaktør valgt at udgive bogen i troen på, at der er et behov for den. Og det er da kun glædeligt at perfektionismen er opgivet og oversigten udgivet i sin nuværende form – for der er sandelig et stort behov for en sådan bog.

Som håndbog og opslagsbog er bogen et aldeles nyttigt hjælpemiddel. Lovene er ordnet kronologisk for hvert land og hver enkelt lov er udover resumeet opført med årstal, dato, lovnummer og ori-

ginal lovtitel. Derudover er bogen forsynet med et stikordsregister, som er udarbejdet på grundlag af lovtitel og resumé, og der er oftest flere indgange til hver enkelt lov.

I en indledning til bogen gør redaktøren Ida Blom opmærksom på det farlige i at tage lovstoffet på ordet. Lovene er og bliver normative udsagn, som ikke nødvendigvis svarer til virkeligheden på samme vis som dele af virkeligheden ikke lader sig aflæse i lovstoffet.

Dog skriver hun senere:

»Lovverket danner likevel en ramme omkring menneskenes liv som kan fortelle oss noe om holdninger og forventninger til bestemte grupper av mennesker. De lovene som her presenteres kan gi oss et bilde av endringer i holdning til kvinners funksjon – til kvinners arbeid – i samfunn og familie i de nordiske land i de siste vel hundre år« (s.5). Og som sådan er lovværket en god og nyttig indfaldsvinkel til såvel forskning som undervisning i kvinde-historie i Norden.

Grethe Carlsund Petersen

Vi tar EDB i bruk. Tekst- og databehandling i lokalhistorisk arbeid. Red. Rolf Fladby og Harald Winge. Norsk lokalhistorisk institutt, Oslo 1986. 35 s.

Med baggrund i en stærkt stigende interesse for anvendelse af EDB blandt de, der beskæftiger sig med lokalhistorie, afholdt Norsk lokalhistorisk institutt august 1985 et seminar om brugen af EDB. En del af indlæggene fra dette seminar bringes i skriftserien »Småskrifter fra Norsk lokalhistorisk institutt nr. 5.«

Anvendelsen af EDB i det lokalhistoriske arbejde er behandlet ud fra den tilgangsvinkel, som forfatterne til de traditionelle Bygdebeskrivelser (her i landet sognebeskrivelser) har hertil. Publikationens hovedemne behandles af Ståle Dyrvik, der under titlen *Tekstbehandling i den intellektuelle skapingsprosessen* gennemgår de mange muligheder og den store hjælp, lokalhistorikeren vil kunne hente gennem anvendelse af tekstbehandling.

Blandt de umiddelbare fordele ved anvendelse af tekstbehandling fremføres den tidligere ukendte mulighed for fortsat rettelse i det skrevne, tilskrivning og omrokering. Disse fordele demonstreres gennem et eksempel, hvor en familie på gården Hauge undersøges. Vi præsenteres for oplysninger i tre udgaver:

1. udgave indeholder kun de oplysninger om familien, der kan hentes fra kirkebøgerne, 2. udgave er midtvejs i undersøgelsen, og den indeholder oplysninger i kort form fra andre kilder, mens den 3. udgave viser den endelige præsentation af familien.

Fordelen ved denne fremgangsmåde er bl.a., at

forfattere hurtigt kan få udskrevet grundoplysningerne og få dem sendt ud til kontrol i familierne. Mens det sker, kan der arbejdes videre med de forskellige kilder. Nye oplysninger tilføjes efterhånden på de dertil oprettede filer. Som en af de vigtigste fordele nævnes ganske rigtigt, at man ikke længere har argumentet med dobbelt arbejde for at udskyde tidspunktet for starten af skrivefasen.

Ståle Dyrvik er meget begejstret for de muligheder, tekstbehandling giver, og selv om han nævner, at der kan være farer ved anvendelsen f.eks. et snæversyn rettet mod de 24 linier med 80 karakterer på skærm billedet, samt manglende udsyn på tværs af kilderne m.m., mener han ikke, vi skal holde fast ved brugen af smålapper til kladde, men tværtimod gå ind på den nye tekniks præmisser og tage kampen mod ulemperne på en mere offensiv måde.

I de tre efterfølgende artikler præsenteres, hvilke ydelser lokalhistorikeren vil kunne hente hos forskellige institutioner, der med den nye teknologi opbevarer historiske data. *Norsk samfunnsvitenskapelig datatjeneste (NSD)*, der har hovedsæde ved universitetet i Bergen, præsenteres af Gunnar Thorvaldsen. NSD er oprettet i 1971 af Rådet for samfundsvidenskabelig forskning i Norge med det formål at lette adgangen til data og programmel for den samfundsvidenskabelige forskning. Netop dette formål, mener Gunnar Thorvaldsen, giver begrænsninger i den interesse, lokalhistorikeren kan have for NSDs data. De indsamler ofte oplysninger om få variable for hele Norge, mens den lokalhistoriske forskning oftest har brug for oplysninger om mange forhold i et afgrænset område. Af interesse for den lokalhistoriske forskning nævnes derfor især kommunedatabasen, der indeholder oplysninger fra alle kommuner i tidsrummet 1769 til i dag. En liste over dens indhold ved begyndelsen af 1985 bringes efter præsentationen.

Fredrik Fagertun redegør for *Registreringscentralen for historiske data (RHD)*. RHD låner folketællinger og kirkebøger fra statsarkiverne og Riksarkivet. De afskrives, og efter nødvendig kontrol og korrektur er det muligt at rekvirere f.eks. folketællingslister sorteret på navn, erhverv, fødested m.m., som kan leveres enten på papir, diskette eller magnetbånd. Rekvirenter med egen datakraft kan således selv foretage behandling af kildematerialet. RHD er oprettet som en serviceinstitution for universiteterne og højskolerne, men bliver nu også i stort omfang brugt af lokalhistorikere og slægtsforskere. Med beskrivelsen bringes ligeledes her en liste over, hvilke folketællinger der er registreret eller planlagt registreret ved RHD pr. 26. september 1985.

EDB-baserte brukertjenester i arkivverket behandles af Ivar Fonnes. Fremstillingen behandler dog mere de fremtidige muligheder med hensyn til at anvende EDB-teknologien til brugerservice i arkivvæsenet. I Norge har de begrænsede økonomiske og personalemæssige ressourcer, på samme måde

som i Danmark, hindret udnyttelsen af den nyeste teknologi i større omfang. Brugerservicen deles op i to områder: at gøre arkivmateriale på EDB-medier tilgængeligt samt at anvende EDB som hjælpemiddel til at gøre andet arkivmateriale lettere tilgængeligt. På det første område er man kommet senere i gang end i Danmark, idet Riksarkivet modtog de første afleveringer så sent som i 1985. EDB-baserede metoder til fremfindning af relevant kildemateriale, uanset om det findes på papir, mikrofilm eller magnetbånd m.v., har man derimod arbejdet med i længere tid. Gennem et stipendium i »automatiseret arkivinformasjon« er der nu udarbejdet et oplæg til produktion af de almindelige kataloger og registre, og man er gået i gang med næste fase, hvor disse oplysninger lægges ned i en database med mulighed for on-line søgning. Fordelene er, at brugerne har adgang til alle oplysninger og derfor mulighed for at søge bredere. Det er lettere at holde databasen ajour end kataloger og registre på papir, og det bliver muligt udefra via terminal at koble sig på databasen. Ivar Fønnes behandler også de muligheder, lagring på optiske plader vil byde på i arkivvæsenet. Den store kapacitet med f.eks. 100.000 A4-sider lagret på en optisk plade på størrelse med en LP vil kunne revolutionere mulighederne for at gemme og anvende materialet »på« arkiverne.

Problemerne med anskaffelse af lokalhistoriske programmer behandles i det afsluttende afsnit af Ståle Dyrvik. Han kommer her frem til, at de færreste pakker med tekstbehandlings- og databaseprogrammer i hovedsagen vil kunne dække mange af lokalhistorikerens behov, men at denne ved specielle undersøgelser selv må udvikle det nødvendige programmel.

Selv om skriftet efter min mening fokuserer for ensidigt på de positive sider ved anvendelsen af tekstbehandling og andre EDB-programmer, må udgivelsen siges at være nyttig. Udviklingen i Danmark og Norge forløber på mange måder parallelt, og der er ingen tvivl om, at udviklingen også i Danmark vil gå i den retning, der her er skitseret. Ligeledes vil de, der er i besiddelse af et tekstbehandlingsprogram, kunne hente inspiration til anvendelsen af dette i Ståle Dyrviks hovedartikel herom.

Asbjørn Hellum

Knud Prange: Lokalhistoriske kilder – hvorfor, hvordan og hvorledes. Lokalhistorisk Afdeling, småtryk nr. 10. København 1983. 24 s. Kr. 14,60.

Knud Prange: Lokalhistorikeren som forsker og skribent. Lokalhistorisk Afdeling, småtryk nr. 11. København 1983. 16 s. Kr. 12,20.

Luise Skak-Nielsen: Byernes brandtaxationer og

deres kildeværdi for genealogisk og lokalhistorisk forskning. Lokalhistorisk Afdeling, småtryk nr. 12. København 1983. 22 s. ill. Kr. 24,40.

Knud Prange: Slægtshistorie/lokalhistorie. Lokalhistorisk Afdeling, småtryk nr. 13. København 1983. 16 s., ill. Kr. 18,30.

Rita Holm: Breve til amtmanden. Kilder til 1700-tallets lokalhistorie. Lokalhistorisk Afdeling, småtryk nr. 14. København 1984. 16 s., ill. Kr. 18,30.

Knud Prange: Svenskekrig stilstand – opgang. Lokalhistorisk Afdeling, småtryk nr. 15. København 1985. 17 s., ill. Kr. 18,30.

Lige siden oprettelsen i 1970 har Lokalhistorisk Afdeling under Historisk Institut ved Københavns Universitet blandt andet henvendt sig til offentligheden gennem serien af såkaldte »småtryk«.

15 stykker er det blevet til indtil nu, og af disse er det de seks seneste, udsendt 1983–85, som omtales her. Dette tidsskrift har i øvrigt tidligere bragt en omtale af småtryk nr. 1–7 (Bind XXV, hft. 5–6 (1974), s. 627–629).

Ideen med serien er på billig og enkel måde at tilgængeliggøre særtryk af væsentlige tidsskriftartikler om lokalhistorie, artikler, som det må anses for mindre sandsynligt, at det brede flertal får læst, så længe de er gemt i diverse tidsskrifter. Ulempen ved formen er naturligvis, at udvalget i serien let bliver mere tilfældigt end godt er – det bliver en præsentation af spredte glimt fra den lokalhistoriske arbejdsmark. Derved risikeres let, at den »ekstragrube«, der nås ved denne publikationsform, »nøjes med« disse mere spredte indlæg i den lokalhistoriske debat og dermed ikke får kendskab til væsentlige sider af en måske eksisterende sammenhæng!

Det kan imidlertid næppe være meningen, at instituttet gennem sin publikationsvirksomhed skal præsentere *den væsentlige og centrale sammenhæng* i tingene! *Muligheden for inspiration* må tælle stærkt, og serien af småtryk har efter min mening absolut sin berettigelse. Det kunne måske så overvejes, om afdelingen med mellemrum »skød« en mere samlende oversigt ind imellem rækken af »småtryk«, til hjælp både for denne og hin – en art tilbagevendende status i debatten? Hvorom alting er, de seks »småtryk«, der skal behandles her, er alle interessante og spændende, og de rummer hver for sig behandling af væsentlige og centrale lokalhistoriske problemfelter.

I det seneste »småtryk« i serien – nr. 15 – fremsetter Knud Prange »Reflexioner over befolkningsudviklingen i sjællandske købstæder ca. 1650 til ca. 1850 (anf. publ., s. 32). Opfattelsen er, at byernes befolkningsudvikling ikke kan studeres generelt på landsplan; undersøgelser af lokale variationer er helt nødvendige for at få fuld klarhed

over udviklingen. Knud Pranges indlæg er dels en fokusering på væsentlige metodiske problemer ved studiet af befolkningsudviklingen i købstæderne, dels et bidrag til diskussionen om forholdet mellem rigshistorien og lokalhistorien.

I nr. 14 giver Rita Holm en række eksempler på, hvorledes indkomne breve til Københavns Amt 1724–1819 kan belyse en vifte af dagliglivets problemer, således som de tog sig ud fra den »jævne« befolknings hold.

Artiklen forsøger ingen sammenfatninger eller generelle vurderinger, men den er så sandelig en begejstret og levende inspirationskilde.

I nr. 13 behandler Knud Prange forholdet mellem slægtshistorie og lokalhistorie. Eftersom artiklen oprindeligt stammer fra Personalhistorisk Tidsskrift er udgangspunktet naturligt nok personalhistorikerens: Hvorledes kan han/hun have nytte af lokalhistorikerens arbejde?

Artiklens hovedsynspunkt er, at slægts- og lokalhistorie »blot (er) forskellige sider af samme sag« (anf. arb., s. 149) eller som Knud Prange slutter: »Isoleret vil de to videnskabsgrene ikke kunne udrette stort til løsning af disse problemer. Sammen vil de kunne nå meget langt – til nytte også for demografi, etnologi, kvindehistorie og social historie – men først og fremmest til uddybning af landets hele historie« (anf. arb., s. 160).

Forholdet mellem slægtshistorie og lokalhistorie er også emnet for »småtryk« nr. 12, hvor Luise Skak-Nielsen specielt tager købstædernes brandtaxationer op til behandling. Gennem en lang række konkrete eksempler forsøger hun at vise, hvorledes taxationernes oplysninger kan udnyttes til belysning af forskellige problemstillinger, afhængigt af om der er tale om lokalhistorie eller slægtshistorie.

Artiklen savner efter min mening en klar begrundelse for, hvorfor det er væsentligt at skelne så skarpt mellem en lokalhistorisk og en slægtshistorisk indfaldsvinkel til denne kildegruppe. Det er naturligvis korrekt, at de to fag i første omgang vil interessere sig for forskellige ting i en brandtaxation (blandt andet på grund af traditioner inden for fagene?). I en formidlingsmæssig sammenhæng må det afgørende imidlertid være at pege på, hvorledes brandtaxationer overhovedet kan udnyttes, fremfor at nærme sig det sidespor, hvor man fortæller brugerne, hvilke emner de »bør« beskæftige sig med, alt efter om de er lokalhistorikere eller slægtshistorikere. Synspunktet er nok trukket lidt hårdt op, men der ligger nu en fare i visse af artiklens meget bastante formuleringer.

I seriens nr. 11 behandler Knud Prange en af lokalhistoriens »klassiske« problemkredse, nemlig diskussionen om forholdet mellem amatør og professionel; er det rigshistorikeren, der er professionel, og lokalhistorikeren, der er amatør, eller hvordan forholder det sig?

Debattens hovedpunkter skal ikke refereres her, blot skal det anføres, at Knud Pranges opfattelse

er, »at lokalhistorien kan have betydning for rigshistorien, men at den så sandelig også har sin egen videnskabelige interesse« (anf. arb., s. 489), eller som det udtrykkes lidt senere i artiklen, »... at lokalhistorien har en egenverdi, der både er folkelig og videnskabelig« (anf. arb., s. 491). Knud Prange anfører – og efter min mening med rette – at han har svært ved at se, at der behøver at være en modsætning mellem såkaldt folkelig og videnskabelig lokalhistorie.

I »småtryk« nr. 10, det sidste, der skal omtales her, er det igen Knud Prange, der fører pennen. Han gør det her dels i en overbevisende argumentation for, hvorfor lokalhistorie med fordel kan indgå i undervisningen i folkeskolen, dels i en spændende eksemplificering af anvendelse af blandt andet folketællinger, kirkebøger og brandtaxationer i forskellige undervisningsforløb. Artiklen afsluttes af en annoteret bibliografi.

Indlægget er ganske vist fra 1976 og 1977, og nye undervisningsvejledninger har set dagens lys siden, men jeg synes stadig, at der er mange nyttige ting at hente i denne introduktion.

De seks artikler afspejler i mange henseender et af faget lokalhistories mange dilemmaer:

I mange år måtte man kæmpe for den simple ting overhovedet at blive anerkendt som disciplin – derefter stod striden om fagets grænser til andre nærbeslægtede discipliner, og idag forsøger man på den ene side at fastholde fagets egen indre værdi, samtidig med at man – i tidens tværfaglige ånd – distancerer sig lidt fra en alt for skarp markeret fagafrænsning.

For mig at se har det altid været en styrke ved faget, at det så længe – og tildels stadigvæk – har måttet kæmpe for sin »eksistens«. De omtalte artikler kan kun overbevise om fagets berettigelse og give mod til fremtidige stridsmål!

Erik Kann

Harald Jørgensen: *Lokaladministrationen i Danmark*. Oprindelse og historisk udvikling indtil 1970. En oversigt. 627 s. Rigsarkivet/GAD 1985. kr. 183,-

Forhenværende landsarkivar, dr. phil. Harald Jørgensen overgås næppe af nogen indenfor den nordiske arkiververden, når det gælder forskning og publicering af resultaterne – det ene robuste produkt efter det andet har han udgivet, så den faglitterære præstation allerede for længe siden har kunnet udmåles i hyldemetre.

Det foreliggende værk er en mastodont på over 620 sider, skabt efter at forfatteren officielt har trukket sig tilbage for at nyde sit otium. Imidlertid har H. J. det nok sådan, at han just nyder fortsat at beskæftige sig med de emner, som han i den lange tjeneste i det danske arkivvæsen har arbejdet

med og også i vid udstrækning været en slags læreremester med for arkivfolket. Det er flot gjort, og man vil fremtidig også herafter se beviser for hans engagement på tryk.

Det var H. J., der i 1975 via Statens humanistiske forskningsråd tog initiativ til at få startet projektet: Den danske lokaladministrations historiske udvikling i perioden 1660–1868. – Og han blev i en årrække derefter en veloplagt og begejstret formand for den styringsgruppe Rådet nedsatte.

Stoffet er næsten uoverskueligt. H. J. har inddelt fremstillingen i 4 hovedafsnit, og motiverne for at skære, hvor det gøres, udredes i et sammendrag, der danner slutning på de respektive hovedafsnit.

Indtil 1660 var forholdene ifølge H. J. disse, at den læge befolkning faktisk havde en ret aktiv rolle i beslutningsprocesserne vedr. forvaltningen og styrelsen af lokale samfundsanliggender, men så begyndte kongemagten at stramme grebet om »folkeligheden«, og procedurerne blev stadig mere centraliserede; rigsstyrelsen udklækkede professionelle embedsmænd og satte dem på fast løn, – om end denne ofte kunne være umuligt at forsørge en familie med – det faldt ganske godt i hak med den ny enevældes forestillinger om, hvad der var godt for staten.

Men hvem tænker i øvrigt nu over, at vi allerede i 1500-tallets Danmark havde institutioner, der i sig i det mindste bar *kimen* til et embedslægevæsen, et apotekervæsen, et jordemodervæsen, et skovvæsen – eller et jordemodervæsen? Umiddelbart er det f.eks. vanskeligt at forestille sig, at vi allerede omkring 1580 havde fået stablet en autoriseret skare af 40 skovridere på benene, der igen blev suppleret af et uvist antal skovfogeder.

H. J. må således konstatere, at vi ved repetition af Danmarkshistorien ikke blot skal tælle de 4 velkendte stænder (adel, gejstlighed, borger og bonde), men tillige en 5. stand, d.v.s. embedsstanden.

Det næste hovedafsnit er en ordentlig mundfuld: 1660–1848, men en kendsgerning er det, at kongen, hvem han så end var og hvad han end magtede, ifølge loven skulle samle den lovgivende, den udøvende og den dømmende magt i egne hænder. Vort arvekongedømme måtte tage, hvad der kom, – folket var ikke altid velsignet med de højeste administrative begavelser i Frederik 3.s slægtslinie. Til syvende og sidst blev det embedsmændene, der skulle forvalte den bureaukratiske styreform og, hvad domsfunktionen som sådan angik, eksisterede et domstolsapparat, der arbejdede relativ uafhængigt, skønt kongen altid svævede et sted i baggrunden og havde muligheden for at gribe ind med sin benådningsrettighed.

Amtmændene var det uomgængelige bindeled mellem den lokale og den centrale administration; skal vi tage deres instrukser vedr. embedspligterne for pålydende, så har der næsten ikke været grænser for, hvad en amtmand i den periode skulle

stikke sin næse i, bestyre eller have kundskaber om.

Men *hvad* de danske amtmænd egentlig foretog sig, er stadig dårligt belyst forskningsmæssigt, og det er forståeligt, at H. J. udtaler sin beklagelse over den i »Lokaladministrations-projektet« endnu manglende publikation, der skulle gennemskue amtmændsgeringen i praksis, herunder embedets sværhedsgrad i det daglige. Der må have været væsentlig forskel på denne øvrighedspersons vilkår, prestige eller dygtighed, der må have været mere end nuancer i arbejdsforholdene, hvis der skulle drages sammenligninger mellem amtmanden i Hjørring og amtmanden i København f.eks..

Der gives en lidt ulden forklaring på sognefogedembedets oprindelse, det antydes, at sognefogeden skulle være udsprunget af det gamle landsbysamfunds oldermand, men undertiden dukker der i kilder som tingbøger o.lign. faktisk sognefogeder op allerede i 1600-årene.

Det er værd at notere sig, hvad bogen også understreger, at købstædernes magistrater og borgmestre aldrig fik en enevældig monarks instruks; helt til 1837 varetog købstadsstyrelserne således både statslige og kommunale opgaver, – her var et hjørne, enevælden ikke rigtig fik fod på.

Forfatteren gør ingen hemmelighed af, at han i utallige spørgsmål har måttet føle sig ladt i stikken – grundforskning mangler simpelthed endnu på væsentlige områder. Denne omstændighed får så til følge, at H. J. må klamre sig til lov- og forordningsstoffet, og af samme årsag føres læseren undertiden ind i passager, hvor det mildt at sige går over stok og sten. Fra 1848 – 1913 får man på 15 linier beskrevet, hvordan ressortfordelingen indenfor det centrale statsbygningsvæsen skiftede en halv snes gange!

Her er generelt ikke tale om hygge-godnatlæsning, men om at fordeje en stort komponeret og vældig kundskabsrig fremstilling. Man klammer sig med taknemmelighed til annotationsapparat, person-, stednavne- og sagregister. Her er tale om en håndbog.

Lotte Dombernowsky

Carl Weismann, Vildtets og Jagtens Historie i Danmark. Anden udgave, Forlaget Skippershoved. 1985. 564 s. Kr. 225,–

Jesper Laursen, Krybskytter i Danmark – Beretninger fra det virkelige liv. Forlaget Skippershoved. 1986. 205 s., ill. Kr. 168,–

I forst- og jagtkredse betragter man Carl Weismanns store værk, »Jagtens og Vildtets Historie i Danmark« fra 1931 som en klassiker. Derimod kan man vist uden at fornærme nogen konstatere, at historikere har et pauvert kendskab til dette ar-

bejde; i hvert fald er det højst sjældent, man finder henvisninger til Weismann i den historiske litteratur. Dette er såre bedrøveligt, da W.s arbejde så afgjort havde fortjent en bedre skæbne. Nu kan der imidlertid rådes bod på gammel skade, idet det lille jyske forlag, Skippershoved, har udsendt en ny udgave af værket. Egentlig er der tale om et fotografisk optryk – iøvrigt af høj kvalitet – af den oprindelige udgave, forsynet med nyt forord af P. Chr. Nielsen, lektor i skovhistorie ved Landbohøjskolen.

Som ung forstkandidat blev Carl Weismann (1871–1944) ansat som videnskabelig assistent på Landbohøjskolen under professor A. Oppermann, dansk skovhistories egentlige grundlægger. Inspireret af Oppermann skrev W. omkring århundredeskiftet nogle udmærkede skovhistoriske afhandlinger. I det følgende kvarte århundrede, hvor W. virkede som skovrider på de schimmelmänn'ske godser Lindenberg og Mylenberg (det sidstnævnte i Holsten), blev de litterære sysler lagt på hylden. I 1928 tog han sin afsked og kastede sig atter over historiske studier; efter tre års intense kildestudier kunne han udsende dette sit historisk-videnskabelige hovedværk. En fornem præstation af en mand, der var nået godt op i årene!

Bogen gennemgår på de første ca. 400 sider jagtens og vildtets historie fra middelalder til nutid (1931), men med hovedvægt på det 18. århundrede; således optager tidsrummet 1730–1778 ikke mindre end en fjerdedel af dette afsnit. S. 406–533 indeholder en række særskilte artikler om datidens jagtformer (falkejagt, parforcejagt m. v.) og om udvalgte dyrearters historie, f.eks. ulvens og vildsvinets. Et »sagregister« omhandler kun vildtarterne – hvoraf ikke mindre end 70 er opregnet –, men en fyldig indholdsfortegnelse giver læseren rimelig god mulighed for at orientere sig i det historiske stof; bogen er forsynet med noteapparat, men har ingen samlet litteraturliste.

Bogens sigte er langt mere omfattende, end titlen umiddelbart lader ane; heri ligger muligvis en af forklaringerne på, at den aldrig slog igennem i større kredse. W. bringer et meget interessant og varieret stof frem med tilknytning til forskellige fagdiscipliner: socialhistorie, herunder navnlig landbohistorie; rets- og administrationshistorie; kulturhistorie og folkeminde-videnskab; naturhistorie og økologi. Det utrykte kildemateriale stammer først og fremmest fra jagt- og skovvæsenets arkiver i Rentekammeret; W. har derimod bevidst afholdt sig fra at søge materiale i godsarkiverne, men har til gengæld inddraget et væld af samtidig, trykt materiale. Afgrænsningen af kildematerialet har betydet, at bogen i det væsentlige kun beskriver det kongelige jagtvæsen. Da dette opererede i store dele af kongeriget og hertugdømmerne, får afhandlingen alligevel et landsdækkende omrids. Tyngdepunktet ligger dog i Nordsjælland, som bekendt det mest yndede område for kgl. jagter. W. inddrager også Nordslesvig, hvilket

er en heldig disposition, da der findes nervepirrende beretninger om ulvejagterne i den tidligere så udstrakte Farris Skov i Haderslev Amt.

Med enevældens indførelse blev jagtretten et regale. En række forordninger fra 1680'erne gav et sæt komplicerede regler for retsforholdet i forbindelse med jagten og vildtet. Hovedformålet med jagtforordningerne var naturligvis at sikre hoffet dyresteg på bordet. Kongen havde ikke alene en ret på jagten på krongodset, men også på universitetets og kommunitetets godser, på købstadsjordene samt i en række tilfælde på privat gods. I hovedtræk var godsejere tilstået fuld jagtfrihed på deres enemærker, på fællig, dvs. bøndergods måtte lodsejerne – vel at mærke ikke bønderne – jage al slags vildt undtagen »stort vildt« (krondyr og vildsvin). Som sagt måtte bønderne ikke jage; en bestemmelse fra 1732 åbnede dog ret for selvejere til at jage – dvs. fange, ikke *skyde* – fugle og andet småvildt, såfremt deres marker var indhegnede. Bønder måtte af hensyn til vildtet ikke holde løsgående hunde, medmindre disse var »lemmede«, dvs. havde fået den ene forpote afkortet ved knæet. (W. påpeger med rette, at denne forholdsregel kunne være til gavn for bønderne selv, da hundene ellers ville have gjort mere skade på kreaturerne end på vildtet; forholdsreglen kunne også være gavnlig af hensyn til hundegalskaben.)

Store dele af krongodset, navnlig ryttergodset, var indrettet til såkaldte vildtbaner, hvor der gjaldt særlig skrappe regler.

Foruden vildtbanen i Nordsjælland, fandtes der store vildtbaner ved Vordingborg, Antvortskov, Koldinghus, Skanderborg og Hald. Private måtte ikke jage i vildtbanen, også selvom de ejede gods inden for dens afmærkninger. Private måtte heller ikke holde skytte, medmindre de var ejere af komplette hovedgårde; herregårdsskytter – ifølge W. »hårde halse« af tvivlsom afstamning – var netop berygtede som krybskytter i vildtbanerne!

Weismann beskriver detaljeret udviklingen af det kgl. jagtvæsen, hvis glansperiode faldt fra slutningen af 1600-tallet til omkr. 1750. Christian 5. var som bekendt ivrig parforcejæger og skal i egen person have skitseret planen for den såkaldte »Stjerne« i Store Dyrehave. Jagt- og skovvæsenets personaleforhold beskrives grundigt, og W. tegner fine biografier af de ledende administratorer, navnlig medlemmerne af slægten Gram, som gennem tre generationer sad på overjægmesterembedet. W. vurderer vildtets udbredelse og antal i datidens Danmark, og han giver f.eks. præcise oplysninger om Københavns (herunder hoffets) forsyning med vildt i 1760'erne; på baggrund af vor nuværende viden om Københavns forsyning med kød i dette tidsrum, skulle det ikke være umuligt at skønne over vildtets andel af denne forsyning.

Af særlig betydning for »Fortids og Nutid«s læsere er vel forholdet mellem landbefolkningen og jagtvæsenet. Kilderne til dette problem er forbausende righoldige, og W. har en klar, intuitiv op-

fattelse af temaets historiske betydning. Det siger sig selv, at jagtvæsenets indretning under den tidlige enevælde måtte give anledning til talrige konflikter med landbefolkningen, først og fremmest den del, der var bosat inden for eller i nærheden af vildtbanerne. Vildtskader på bøndernes afgrøder udgjorde vel det største problem. Kronvildtet, som nærmest var tamt, hærgede kålhaverne, medens nogle »onde« hjorte overfaldt mennesker og kreaturer på Falster, ja, de havde endog »spidset« en hest til døde. W. vurderer nøjternt sådanne klager, som han finder overdrevne, men samtidig slår han fast, at centraladministrationen for det meste tog ensidigt stilling til fordel for jagtvæsenets interesser. Jagtbetjentene var yderst emsige og indberettede enhver forseelse, som bønderne havde begået, selv når disse havde skræmt en flok spurve bort fra kornmarken ved hjælp af bøsseskud, hvilket var forbudt!

I 1730'erne, navnlig i årene 1735–36, udløste den latente spænding mellem jagtvæsen og landbefolkning en – som W. udtrykker det – »epidemi« af klager over vildtskader på afgrøderne. W. analyserer omhyggeligt disse klager, som han tilskriver dels de dårlige år for landbruget i dette årti, dels det faktum, at Rentekammeret trods alt var beyndt at *lytte* til klagerne. Vi møder her åbenbart for første gang under enevælden en bølge af kollektive bondeprotester, et historisk fænomen, som afgjort fortjener et nøjere studium. (Se s. 201 ff.)

Bønderne var pålagt at give møde som klappere ved de såkaldte storjagter, der kunne strække sig over 3–4 dage og inddrage flere tusinde mand. Ved ulvejagt skulle hele skovpartiet omringes af folk, hvis jagten skulle give et tilfredsstillende resultat. Sådanne arrangementer gav naturligvis anledning til gnidninger mellem jagtpersonale og bønder, de sidste kunne udeblive *en masse* og foretrække at betale den obligatoriske multkt. W.s undersøgelser viser dog, at bøndernes holdning til jagtvæsenet langt fra var negativ; lokalt set var sjællændere og bornholmere mest kontrære, andre steder mødte bønderne mere villigt frem, fordi de indså, at f.eks. ræve- og ulvejagter var til deres egen fordel.

I anden halvdel af det 18. århundrede gik det overdådige kgl. jagtvæsen sin undergang i møde. Ryttergodset blev solgt i løbet af 1760'erne, og ofte fulgte jagtretten med ejendomsretten. Af større betydning for jagtens udvikling blev derimod landboreformerne, især udskiftningen. Udskiftningen af det nordsjællandske krongods og fra 1763 indretningen af planmæssig skovdrift sammesteds stod i skarp modsætning til jagtvæsenets interesser, idet indhegningen af marker og skovkulturer var til gene for vildt såvel som for jægere. W. giver interessante beskrivelser af rivaliseringen mellem forskellige grupper i Rentekammeret på grund af disse spørgsmål. I 1778 blev skovvæsenet, som indtil da havde været underordnet jagtvæsenet, udskilt som selvstændig institution. Året forinden var parforcejagen endelig blevet nedlagt og i 1789

kunne C. D. F. Reventlow afskedige flertallet af hofskytter og vildtføgeder, naturligvis under højlydte protester.

Art. 1 i den store udskiftningsforordning af 1781 indeholdt et vigtigt incitament til udskiftning på de private godser, idet jagtretten i praksis blev udvidet. Kronvildtet blev givet fri til jagt, hvilket ifølge W. betød, at mange jyske godsslagtere ved at drive uhammet jagt på deres jorder fik lettere ved at klare finansieringen af købene. Selvejerbønder, som indhegnede deres marker, fik i realiteten også ubegrænset jagtret, hvor denne tidligere havde været begrænset. (Udskiftningsforordningen nævner ikke direkte denne udvidelse af jagtretten, men da den siger, at *andre* ikke må jage på selvejeres indhegnede marker, drog man den slutning, at al jagt derefter tilfaldt dem alene.) – W.s bog giver således mange nye perspektiver på landbefolkningens kår i det 18. århundrede. Særlig interessant er forholdet mellem jagt, skovbrug og udskiftning, et problem, som landbohistorikerne (dog med undtagelse af forrige århundredes »agrarihistoriker«, C. Christensen-Hørsholm) ligesom har forbigået i stilhed.

Weismanns storartede værk er fra ende til anden interessant og spændende læsning. Artiklen om falkejagt (s. 406–38) er det mest fængslende stykke kulturhistorie, anmelderen længe har læst. W.s fortrolighed med vildtets adfærd gør ham naturligvis særlig egnet til at skrive dets historie. Men man fornemmer ved læsning af hans bog, at han også har et solidt menneskekendskab, hvilket har sat ham i stand til nærmest *ex auditorio* at behandle kildematerialet med den kritiske indstilling, der nu engang kræves af historikere. Ganske vist tager det omfangsrige stof af og til magten fra ham, når han fordyber sig i detaljerne, men man tilgiver ham gerne: Weismann er en god fortæller, han skriver et ukunstlet og flydende dansk, og han forfølger med iver sine sager til bunds, hvilket er meget tilfredsstillende for læseren.

I jagthistorien og -litteraturen indtager krybskytten en karakteristisk dobbeltrolle, på den ene side foragtet som gemen forbryder, på den anden side beundret som en slags Robin-Hood-agtig folkehelt i det små. Ifølge W. var vildttyveri eller krybskytteri i det 18. århundrede ikke noget problem af betydning, langt mere alvorligt var skovtyveriet, dvs. tyveri af brænde, tømmer, hegnsmateriale m. m. W. betoner endvidere, at krybskytteri var et socialt problem, under enevælden var det fortrinsvis husmænd og herregårdsskytter, der blev dømt for vildttyveri i de kgl. vildtbaner.

Den egentlige storhedstid for krybskytteri faldt i tidsrummet ca. 1850–1930. Jesper Laursens bog, »Krybskytter i Danmark«, også udsendt på forlaget Skippershoved, indeholder en snes biografier af kendte danske krybskytter fra denne periode. Laursens sigte med bogen er ved hjælp af »rimeligt sandfærdige« beretninger at tegne et »lidt mere nuanceret billede af krybskytteri og dets histori-

ske baggrund«. En del stof er hentet fra utrykte krybskytte-memoirer, andet fra jagttidskrifter og lokalhistoriske publikationer samt fra den righoldige bestand af udgivne erindringsværker. Enkelte af de sidstnævnte, f.eks. Mads Fuglsangs erindringer, er allerede kendt og skattet litteratur.

Når man læser disse beretninger – og lad det være sagt med det samme, det er interessant læsning, – får man en klar fornemmelse af krybskytteriet som socialt fænomen. Krybskytterne var som regel fattigfolk, der havde en stor familie at forsørge. De forsvarede deres håndtering med den banale og sikkert ældgamle filosofi om, at vildtet i kraft af, at det frit kunne bevæge sig omkring, ikke kunne betragtes som nogen enkelt persons ejendom. Christian Fasan alias Chr. Petersen fra Nakskov, der havde syv munde at mætte, gjorde nærmest krybskytteriet til et spørgsmål om klassekamp: »Når jeg på cykel asede mig hjemad med byttet fra en natlig jagt, havde jeg en følelse af, at jeg havde taget noget fra de rige, noget, som de urimeligt havde søgt at tage enretten på.«

I det hele taget var Lolland-Falster og Syd-sjælland med de mange adelige reder og tilhørende skovpartier et Eldorado for krybskytter. Stibanken, en samling huse midt i Christianssæde Skov var allerede i midten af forrige århundrede berygtet for at huse folk, der »har et andet syn på »mit og dit«, end man har andre steder«, som en lokal avis udtrykte det. I landbefolkningens bevidsthed havde krybskytterne en høj stjerne, fordi de som regel var i stand til at snøre skovpersonalet, godsejerstandens repræsentanter. Krybskytte-historier var kærkomment nyhedsstof i lokalsamfundet, uanset hvor obskure og fantasifulde de end måtte være. Et par eksempler viser, at gårdmændene ligefrem billigede krybskytteriet, da de på grund af vildtskader i markerne gerne så bestandene i skovene reduceret. Et par fæstebønder under Tranekær gods på Langeland opfordrede ligefrem en kendt krybskytte til at drive jagt på råvildtet på deres marker, da fæstebrevene forbød dem selv at jage. Dette skete så sent som i 1908, men leder unægtelig tankerne tilbage på tilstandene et par hundrede år tidligere.

Beretningerne stammer ikke kun fra krybskytterne selv, men også deres utrættelige forfølgere, jagtbetjentene, udtaler sig. Dette giver bogen den nuancerende, forfatteren efterlyser. I et enkelt tilfælde er vi endog så heldige, at få én og samme bevidenhed skildret fra begge sider, krybskytten og hans overmand, skovfogeden. Ofte endte disse sammenstød i voldsomme slagsmål. En lollandsk jagtbetjent satte gerne liv og lemmer på spil, når tjenesten fordrerede det: »Den eneste udvej til at komme hele dette uvæsen til livs var at gøre krybskytterne kede af deres håndtering. Og det nåedes, dels ved at anholde dem, og dels, og ikke mindst ved at prygle dem, når vi fik fat i dem, thi der var flere, som ikke frygtede nogle dages arrest, hvorimod de var bange for en ordentlig livfuld prygl.«

Andre skovejere fandt en mere genial løsning: de ansatte en »judas«, dvs. en lokalkendt krybskytte som jagtbetjent eller herregårdsskytte; han kendte de tidligere kolleger og deres rævestreger!

Der er gennemgående et tragisk og sørgmodigt skær over disse »beretninger fra det virkelige liv«, som det hedder i undertitlen. Man fornemmer, at mange krybskytter kunne have udnyttet deres talenter til noget bedre, hvis de vel at mærke havde haft flere muligheder at vælge imellem. Kun én af dem, Gade Søren fra Lindenberg kanten, skulle opleve den nærmest legendariske triumf at gå på hjortejagt med selveste greven årtier efter, at han definitivt havde indstillet krybskytteriet; han havde i mellemtiden måttet stikke af til Amerika, hvor han gjorde stor karriere som restauratør. – Jesper Laursen har med stor held redigeret denne bog, blot kunne man måske til slut have ønsket sig en kort afrunding af emnet.

Asger Th. Simonsen

Beth Grothe Nielsen: Anstaltsbørn og børneanstalter gennem 400 år. Forlaget SocPol. 1986. 212s., ill. Kr. 150,-

I 1668 angav præsten ved Vartorv Kirke i København at antallet af børn »indlagt« på Christian den 4.'s børnehus var 400. Nogle år senere opgjorde man tallet til over 700.

I de sidste 10 år har antallet af børn og unge under 20 år, som hvert år anbringes udenfor hjemmet konstant ligget på et sted mellem 15 og 16.000.

Om den mellemliggende 400 årige periode, om udviklingen fra en tid med kun ganske få institutioner, hvor »hjemløse, forsømte, vanartede« og »fordærvede« børn kunne anbringes til forholdene idag, hvor mulighederne for anbringelse af børn og unge udenfor hjemmet er mange og forskelligartede er der for ganske nylig udkommet en lille bog. Den er skrevet af lektor i strafferet ved Århus Universitet, Beth Grothe Nielsen og hedder Anstaltsbørn og børneanstalter gennem 400 år. Bogen indeholder også et efterskrift af Benny Lihme om udviklingerne i de sidste 10–15 år.

I bogen analyseres den lovgivningsmæssige udvikling fra Christian den 4.'s børnehus fra 1605 over tugt-rasp- og forbedringshuset, det kongelige vajsenshus og det kongelige opfostringshus – alle fra 1700-årene –, diverse filantropiske foranstaltninger og børnehjem i det 19. århundrede til den eksplosive udvikling i antallet af institutioner og anbringelsesmuligheder i løbet af det 20. århundrede.

Disse forandringer knyttes til udviklingen i samfundet, og det vil især sige til forandringer i samfundets økonomiske forhold eller sagt med andre ord i produktionsmåden.

Christian den 4.'s børnehus ses således som et udtryk for statens ønske om at skaffe de første manufakturer en billig og flittig arbejdskraft. Helt ind til begyndelsen af det 20. århundrede havde institutions/plejehjemsanbringelsen som formål at gøre børnene til retsskafne, arbejdsomme landbrugere. Men fra slutningen af det 19. århundrede satsedes i højere grad på at lære dem – i al fald drengene – et simpelt håndværk i erkendelse af, at langt de fleste børn kom fra byen og sandsynligvis vendte tilbage dertil som voksne. Ungdomsarbejdsledsheds gennemslag i 1970'erne og 80'erne har betydet en ændring i institutions/plejehjemsanbringelserne formål: målet er idag i højere grad at lære børnene og de unge at overleve i et samfund, hvor det ikke længere er muligt i så høj en grad at knytte sin identitet til et arbejde.

Bogens erklærede formål er at bidrage til udviklingen af en kritisk retsteori, dvs. at klargøre forbindelserne mellem lovgivningen og de øvrige samfundsmæssige udviklinger. Det endelige mål hermed er at bidrage til en kritik af de nutidige institutioner/anbringelsesmåder og diskutere evt. alternativer.

Forfatterne kredser således hele bogen igennem om det centrale spørgsmål: er det muligt at anbringe børn og unge udenfor hjemmet under den ene eller den anden form uden at der bliver tale om umyndiggørelse, nedværdigelse eller en stempling for resten af livet? Hvordan hindrer vi/man at disse børn og unge (for)-bliver sociale tabere?

Af historierne om anstalterne kan man lære, at dette spørgsmål også blev stillet for 100 år siden. Da begyndte man nemlig at udskille de børn, som at fysisk/psykisk eller kriminelle årsager var blevet anbragt udenfor hjemmet fra de børn, der af sociale årsager måtte fjernes fra hjemmet. Opdragelse og straf blev skilt ad med det formål at hindre at børnene skulle stemples for livet pga. forhold de sådan set var »uskyldige« i og for at give børn med særlige problemer en mere hensigtsmæssig behandling. Med særlige problemer sigtede man i første omgang til kriminalitet, »moralisk fordærvelse« og åndssvaghed. Først efter 2. verdenskrig blev man for alvor opmærksom på, at børnene også kunne lide af så alvorlige psykiske problemer at dette kunne give anledning til en fjernelse fra hjemmet.

Kritiske retsteoretikere og socialpædagoger mener i dag, at børn og unges problemer må anskues ud fra et helhedsperspektiv – og dermed også søges løst ud fra en helhedsbetragtning, dvs. ved inddragelse af familie og nærmiljø.

Denne kritik har i de sidste 10–15 år ført til en afinstitutionaliserings-proces, hvor man i højere grad sætter ind overfor familien og miljøet end anbringer børnene i institutioner. Et andet udslag heraf er oprettelsen af en lang række alternative behandlingsinstitutioner rundt omkring i landet. Her arbejdes med demokratiske behandlingsformer, hvor der tilstræbes at børnene og de unge får

et medansvar for deres eget liv og hele dagligdagen på institutionen.

På trods af disse udviklinger så stiller forfatterne sig skeptiske overfor mulighederne for at et demokratisk behandlingssystem kan udvikle sig i et borgerligt samfund, hvor personlige problemer per definition altid individualiseres.

Jeg har stor sympati for ønsket om at bruge historien kritisk og politisk – og for kravet om et demokratisk »behandlingssystem« for børn og unge. Men jeg synes at der i denne bog gives for lidt plads til institutions*historien*; lidt frækt kunne man sige, at den faktisk blot er et påskud for en kritik af et moderne behandlingssystem, hvor børn, unge og deres familier i mange sammenhænge reduceres til umyndige tabere.

Ca. 120 af bogens 208 sider er helliget det 20. århundrede; de foregående 300 år »spises af« på 71 sider. Man kan så indvende, at der jo ikke er så meget at skrive om og at problematikken ikke bliver synlig for alvor før ved slutningen af det 19. århundrede. Jeg er ikke sikker på, at det er rigtigt. Det er måske korrekt, hvis man ser på udviklingen i lovgivningsperspektiv som i denne bog. Men hvis man søgte forklaringer på andre niveauer end det snævert økonomiske eller hvis man kiggede nærmere på livet i institutionerne, så ville der være stof til langt mere end 71 sider.

Mere konkret så savner jeg en diskussion af forandringerne i familierelationerne og i de sociale netværk mennesker imellem både på landet og i byerne. Hvor kom alle disse tiggende børn fra og hvorfor blev de i et problem i samtiden? Jeg savner en diskussion af forandring i holdningerne til børn- og til unge – en betegnelse som først dukker op omkring århundredeskiftet. Dens opdukning må kunne sige noget om ændrede levevilkår for børn og en ændret holdning til dem. Jeg kunne også godt tænke mig at få oplysninger om børnenes alder, køn- og klassebaggrund. Ændres den i løbet af perioden? Hvorfor? Hvorfor ikke?

Under læsning af bogen har det slået mig, at den danske stat først forholdsvis sent – nemlig i 1930'erne – for alvor går ind i dette område med økonomisk støtte. Hvorfor det? Kaster man nemlig et sideblik til skolelovgivningen, så er den danske stat nemlig langt tidligere ude end f.eks. den svenske eller den engelske. Er der klasse/mæssige/ideologiske/politiske m.v. forklaringer på dette forhold?

Jeg synes også det kunne have været spændende med en diskussion af forbindelserne mellem skolens udvikling og så udviklingen inden for børneanstalter/plejehjem mv. Er det ikke sådan, at antallet af »vanskelige« børn ikke bare øges pga. samfundsmæssige forandringer, vanskeligheder for familien osv. men også fordi udskillelsen/differentieringen indenfor skolesystemet blev stadig mere hårfin? Jeg tænker på oprettelse af særklasser fra 1870'erne, specialundervisning, intelligens-test fra tiden omkring 1. verdenskrig og siden skolepsykologtjenesten mv.

Endelig savner jeg en undersøgelse af livet på institutionerne. Hvordan opfattedes disse af forældrene og børnene? Hvad betød det at børneloven af 1905 gav myndighederne ret til at tvangsfrjerne børnene uden forældrenes skriftlige tilsagn – hvilket ikke havde været muligt tidligere. – Var denne lov et udtryk for, at forældrene ikke ville gå med til at få børnene fjernet og hvorfor? Og hvordan reagerede de så på deres umyndiggørelse? Grothe Nielsen nævner et enkelt eksempel fra 1716 på en pige, der skar halsen over på en lille dreng for at blive fri for at være på børnehuset (s. 30). Men jeg kender flere eksempler på børn, der har sat ild til opdragelseshjem eller gjort andre former for oprør mod forældrene. Det kunne være interessant med en mere grundig behandling af dette aspekt. Hvis ikke ligger der efter min mening en stor fare for, at børn og forældre blot ansues som passive tilskuere/ofre for historiens gang.

Retfærdigvis skal det siges at der i bogen er optrykt udklip af erindringer fra børnehjemsbørn og diverse billeder i et forsøg på også at få »oplevelsessiden« med – men jeg kunne som sagt godt have tænkt mig en mere uddybende behandling heraf.

Beth Grothe Nielsen vil formodentlig mene, at hun har dækket sig ind mod min kritik, når hun i bogens forord skriver, at hun kun har været ude efter den »officielle målsætning« og »ikke at give en beskrivelse af institutionernes faktiske indhold gennem tiderne eller af resultaterne af deres indsats«.

Men jeg spørger alligevel mig selv om det ikke havde været arbejdet værd – indenfor et så forsomt og tabubelagt område som samfundets behandling af »forsømte, vanrøgtede«, adfærdsvanskelige og småkriminelle børn – at udfølge de ovennævnte problemstillinger noget mere. Læsning af bogen har i al fald givet mig stor appetit på at gå igang med nogle nærmere analyser af børn og unges levevilkår generelt og af forholdene på enkelte institutioner. Sagen er nemlig den, at rundt omkring på landets lokal- og landsarkiver findes meget fint bevarede arkiver fra forskellige børne- og ungdomsanstalter. Oplysningerne om børnene og de unge er blevet gemt af generationer af forstandere, fordi »eleverne« rent faktisk var stemplede – og man vidste aldrig om en myndighed ville henvende sig, efter at barnet havde forladt institutionen, for at høre nærmere om barnets tidligere løbebane. Der ligger altså rundt omkring i landet et meget stort – og næsten ubehandlet – materiale, der kan give os mange nye oplysninger om børn og unges levevilkår i de sidste 400 år.

Beth Grothe Niensens bog kan – dens mangler til trods – udmærket bruges som ramme for og indføring i de specielle problemer der har været forbundet med anbringelse af børn og unge udenfor hjemmet igennem de sidste mange generationer.

Ning de Coninck-Smith

Kenneth Olwig: Nature's Ideological Landscape. A Literary and Geographic Perspective on its Development and Preservation on Denmark's Jutland Heath. The London Research Series in Geography, No. 5, London: George Allen & Unwin Ltd., 1984, xix + 115 s., ill.

Dansk udgave: *Hedens natur*. Teknisk Forlag. 1986. 168 s. ill. Kr. 188,-.

»Gothic Jutland has been restored!« Med disse ord karakteriserer den amerikanskfødte geograf, Kenneth Olwig, forrige århundredes navnkundige he-deopdyrkning. For den uindviede læser er det ikke umiddelbart gennemskueligt, hvad der menes med, at et »gotisk« Jylland er genrejst. Ikke desto mindre vil enhver, som læser Olwigs »Nature's Ideological Landscape«, vedgå, at denne bog indtager en helt usædvanlig plads i vor righoldige litteratur om de jyske heders historie.

Kenneth Olwigs afhandling er en omarbejdelse af hans tesis for den amerikanske doktorgrad ved University of Minnesota, hvor han har studeret geografi og Scandinavian Studies (nordisk sprog og litteratur). Forfatteren har med held kombineret disse to fag – som ved første øjekast synes uforenelige – i et tværfagligt projekt, hvori også den historiske synsvinkel spiller en afgørende rolle. Formålet er at skildre den jyske hedes forvandling fra omkring 1750 til i dag med hovedvægt på at analysere, hvilke ideologiske konsekvenser, de skiftende epokers naturopfattelse har haft på den regionale udvikling. Naturopfattelsen anser Olwig for en ideologi, forstået i dette ords brede betydning. Den dybere hensigt med bogen er at fremsætte en generel kritisk analyse af regional planlægning, navnlig landskabsplanlægning, idet de jyske heders forvandling tjener som empirisk eksempel. Disse er – understreger forfatteren – særlig velegnede som »case-study«, da de dels har inspireret et stort antal danske skribenter, dels har gennemgået en karakteristisk udvikling fra øde, ufrugtbart landskab til moderne industri- og landbrugsområde.

De ideologiske kræfter bag hedens opdyrkning – hedesagen – har Olwig udtydet ved en gennemgang af et omfattende udvalg af skøn- og faglitteratur, hvoraf ikke mindst St. St. Blichers og H. C. Andersens digtning tilhører vor nationale skat. (Man forbyrdes over at se, hvor meget ideologisk gods Olwig på s. 51–52 kan trække ud af »Jylland mellem tvende have«). Bogens illustrationer udgør et vigtigt supplement til teksten; der findes noter, indholds- og billedfortegnelse samt litteraturliste og register. Bogen har ikke flere end de 3 à 4 trykfejl, som amerikanske akademikere med respekt for sig selv vil tolerere i deres skriftlige arbejder.

Olwig tager udgangspunkt i den klassiske, græsk-romerske definition af begrebet »natur«.

(Kap. 1: The morphology of the ideological landscape.) Vergil betragter naturen som en proces, i hvilken mennesket som socialt væsen bevidst griber ind i det fysiske miljø. De landskabsformer, der opstod som følge af denne indgriben, symboliserede forskellige stadier af samfundsudviklingen; hvert stadium var karakteriseret ved et specifikt sæt sociale normer. Vildnisstadiet – det øde landskab – havde romerne hverken etisk eller æstetisk smag for; agerbrugssamfundet, som Vergil kendte det, foragtede han, fordi det førte til sædernes forfald. Det æstetiske og moralske ideal fandt Vergil derimod i den svundne »guldalders« hyrdesamfund, hvor samfundsnormerne var præget af oprindelig og ufordærvede dyder. I klassisk bevidsthed stod det pastorale landskab med dets idyl af grønne enge, skyggefulde lunde og svale kildevæld som symbol på den ideelle samfundstilstand.

Vergil antog, at man endnu på hans tid kunne finde reminiscenser af de ideale hyrdesamfund i Det romerske Riges udkantsprovinser. Ligeledes var han overbevist, at en ny guldalder ville indtræffe, når romerriget omsider var gået til grunde i korruption og fordærv. Hans åbenbaring skulle bl.a. få indflydelse på 1500-tallets tyske reformatorer, idet de anså deres strid med pavedømmet for en gentagelse af goternes sejr over det dekadente Rom i folkevandringstiden. Også de drømte om en ny guldalders genkomst, og deres anskuelser, under ét betegnet som »gotikken«, indeholdt som al anden profeti en skjult kritik af det bestående.

Første gang Danmark blev underkastet en gotisk ransagelse, skete med Robert Molesworths kendte skrift, »An account of Denmark as it was in the year 1692«. (Se kap. 2: The nature of Gothic Jutland). Molesworth anså den danske enevælde for en »unaturlig« tilstand; kun i Jylland fandtes – i overensstemmelse med Vergils forherligelse af udkantssområderne – et område, hvor enevælden ikke havde undermineret gamle dyder som f.eks. »health« og »liberty«. Hans kritik vakte betydelig opsigt i England og fik senere, da den danske regering i midten af 1700-tallet opmuntrede til ofentlig debat om samfundøkonomiske spørgsmål, stor indflydelse herhjemme. Gotisk tankegang kommer for dagen i Erik Pontoppidans »Oeconomiske Magazin« og i hans »Danske Atlas«; sidstnævnte værk blev fuldført af Pontoppidans svoger, Hans de Hoffman, der bl.a. i kraft af sin stilling som amtmand i Koldinghus havde et indgående kendskab til den menige jyske bonde. I stærke vendinger fremhævede Hoffman vestjyderne på bekostning af deres standsfæller i andre dele af Danmark: de havde fra hedenold levet i større frihed, var økonomisk bedre stillede og moralsk mere velanskrevne. Enevælden havde imidlertid undergravet landbefolkningens oprindelige samfundsorden, hvilket havde ført til, at Vestjylland var gået i forfald, befolkningstallet sunket og agre og skove fortrængt af hedeflader. (Man havde allerede dengang videnskabeligt bevis for, at der tidligere

havde stået skov på hederne.) Pontoppidan og Hoffman ønskede begge at genskabe det oprindelige, nærmest vergilske guldalderlandskab i Vestjylland. Hoffmans løsning var den mest realistiske: udviklingen skulle baseres på en intensivering af det lokale hedebrug. Som bekendt gik centraladministrationen andre veje, da den valgte at indkalde i hundredvis af tyske kolonister.

I det 19. århundrede indtil Hedeselskabets oprettelse i 1866 var hedesagen i første række et litterært og socialt motiv for St. St. Blicher. Karakteristisk for Blicher var hans holdning ambivalent: på den ene side ønskede han at bevare den ubørte natur, på den anden side indså han nødvendigheden af at nyttiggøre den for samfundet. Til at begynde med var Blichers opfattelse præget af Ossian-digtene, som han selv havde oversat til dansk i 1807. (Kap. 3: Nature as wilderness landscape: Ossian's and Blicher's heath). Kenneth Olwig gennemgår grundigt den sociale og kulturelle baggrund for den berømte, skotske digtcyklus og påpeger, at Ossians æstetik afveg fra den klassiske tradition, idet den med en »anti-social« indstilling glorificerede det øde og dystre landskab som sindbillede på en heroisk fortid. Blicher frigjorde sig fra disse »eskapistiske drømme« og vendte sig mod den vergilske naturforståelse: Heden med dens oldtidsminder og heroiske fortid vidnede om en forgangen storhed, som skulle genrejses. I digtning og praktisk virke (f.eks. Himmelbjergfletterne) søgte Blicher bevidst at skabe sig en rolle som patriotisk fører i bestræbelserne på at vække Danmark til »genfødsel« efter nederlaget i krigen 1807–14. (Kap. 4: The politics of landscape).

Olwig overvurderer dog Blichers betydning i samtidens sociale og politiske røre; det var først efter hans død i 1848, at Blicher fik, hvad forfatteren kalder »a poetic impact upon politics.« At Blicher sammen med Oehlenschläger og B. S. Ingemann skulle have bidraget til en »national reaktion« mod den oplyste enevælde (s. 46), beror på en fejlfortolkning af disse guldalderdigteres samfundssind. Olwig undlader endvidere at uddybe det reelle indhold af Blichers sociale engagement. En passage i digtet, »Jyllandsreise i Sex Døgn«, fortolker han derhen, at Blicher stillede sig på »the side of the downtrodden.« (S. 40.) Læser man Blichers beskrivelse over Viborg Amt fra 1839, får man det klare indtryk, at det ikke er hedens jordløse, han har haft i tankerne. »Lovgivningens har – skriver han – viseligen stræbt at sætte en grænse for udparcellering i det små.« Blicher tænker her på udstykningsforordningen af 1819, som indtil dens ophævelse i 1897 i praksis lagde en væsentlig dæmper på omfordelingen af jordressourcerne i Vestjylland. Det var altså med de etablerede hedebevander som social basis, Blicher ville genrejse det gotiske Jylland!

Heller ikke Enrico Dalgas stræbte i realiteten efter at skabe en socialt mere retfærdig jordfordeling i Vestjylland. Det kan undre lidt, for Dalgas' far-

broder, Carl Dalgas, var en af de få, der i første halvdel af århundredet havde indtaget en positiv holdning til udstykning af hederne i småbrug. (Olwig omtaler ham ikke). Hedeselskabets grundlægger var, som Olwig overbevisende har redegjort for, påvirket af sin plejefar, J. F. Schouw, hvis folkelige skrifsats som pædagog og populærvidenskabelig skribent her bliver draget frem af glemselens slør. Gennem Schouw har Dalgas sikkert også fået sin klassiske dannelse grundfæstet. I det mindste hører Dalgas' kendte værk, »Geografiske billeder fra heden« (1867–68) hjemme i den klassiske tradition, det er en udspekuleret naturvidenskabelig og geografisk analyse, som er forenet med en klassisk litterær opfattelse af landskabet. (s. 68.) Ifølge Dalgas var det enhver dansk mands pligt at »join in removing the curse which seems to have lain upon West Jutland for a half-millennium...« Tanken om at genskabe et vergilsk guldalderlandskab med skove, enge og frodige agre blev med Dalgas en national sag. (Kap. 5: The »heat cause«.)

Hedeselskabets overvældende succes blev i begyndelsen af dette århundrede imødegået af folk, som anså dets rolle for at være udspillet. Navnlige Jeppe Aakjær angreb i skarpe vendinger Hedeselskabet for at have bidraget til, at en dybtgående jordreform blev forhalet; hvad angik de sidste stumper hede, havde de ingen landbrugsværdi, men burde bevares for fremtiden som historiske mindesmærker. (Kap. 6: Divergent views of the heath.)

Aakjærs understregning af hedernes æstetiske og rekreative værdier blev videreført i Socialdemokratiets og Naturfredningsforeningens kampagne for fredning af de tiloversblevne heder. Med fredningen blev landskabet reduceret til et fysisk objekt, beskyttet mod menneskelig påvirkning. Resultatet er ironisk nok, at hederne forsvinder i krat og buskads, medmindre de underkastes en dyr naturpleje. Olwig finder, at de fejlslagne forsøg på at bevare hedernes status quo rejser alvorlige spørgsmål om vor tids naturopfattelse (s. 90.)

Dette problem skal ikke diskuteres her. I historisk sammenhæng virker det derimod ejendommeligt, når Olwig s. 91–93 ligesom antyder, at hedeopdyrkningen i grunden var overflødig. Han hævder, at hedesagen var resultat af en national ideologi, hvis indhold (f.eks. tabet af Nordslesvig) ikke blev kritisk gransket; en rationel begrundelse, som hævdede af historikerne, var der ikke tale om. Det er en sandhed med modifikation: Hedeopdyrkningen var i væsentlig grad et resultat af socialt pres, som p.g.a. befolkningsudviklingen allerede gjorde sig gældende i begyndelsen af forrige århundrede. Som ovenfor nævnt lagde lovgivningen hindringer i vejen for en massiv kolonisation af heden, men ikke desto mindre blev der oprettet i hundredvis af nye landbrug i Vestjylland. Det betød, at en talrig befolkningsgruppe fik mulighed for at slå sig ned som jordbrugere. Hvis ikke den mulighed havde

stået åben, var de sikkert endt som emigranter i forfatterens hjemland, Amerika.

Olwigs afhandling er i enhver henseende original. Den er resultat af et grundlæggende kendskab til dansk litteratur og historie, hvilket navnlig i betragtning af at forfatteren er udlænding vidner om en stor intellektuel arbejdspræstation. Mange af dansk litteraturs klassikere er genlæst på en stimulerende måde og set i lyset af vigtige kulturstrømninger i europæisk historie. Alt dette gør hans argument om betydningen af klassisk naturopfattelse i hedespørgsmålet besnærende. Det giver desuden historikerne et vigtigt kildekritisk begreb i hænde i vurderingen af 17- og 1800-tallets debat om landboforhold; det viser også konkret, at ånd er magt – ikke mindst i form af den »sorte skoles« klassiske dannelse.

Asger Th. Simonsen

Karin Kryger: *Frihedsstøtten*. Landbohistorisk Selskab 1986. 181 s. ill. Kr. 248,-.

Karin Krygers bog om Frihedsstøtten er blevet til på initiativ af Landbrugsrådets Stavnsbåndsudvalg i anledning af 200-året for stavnsbåndets ophævelse i 1788. At dette bestillingsarbejde er udkommet et par år før det egentlige jubilæumsår er kun en fordel. Bogen risikerer ikke at drukne i den række publikationer, der utvivlsomt vil komme i den anledning.

»Frihedsstøtten« kommer rundt om hele emnet. Først et kapitel om de historiske forudsætninger for stavnsbåndets ophævelse og datidens syn på bonden som person – »Frihed og ejendom«. Derefter historien om »Ærestøtten for Kongens Velgerninger imod Bondestanden«, den rolle planerne kom til at spille under proprietærfejden, subscriptionsbidrag, »entreprenørerne« og beslutningerne omkring placeringen af monumentet. Endelig om Grundstensnedlæggelsen i 1792, færdigrejsningen i 1797, og de politiske forhold i den tidsperiode. Forfatteren får klart markeret frihedsstøttens rolle i denne politisk vanskelige og intrigefyldte tid.

Det næste store kapitel handler om »Frihedsstøttens budskab og udsmykning«, og her præsenteres en spændende diskussion af de tegninger, der menes at ligge til grund for udformningen af støtten. Forfatteren argumenterer overbevisende for, at en bestemt farvelagt tuschtegning har været præsentationstegningen, som abonnenterne kunne se, idet man har konstateret, at den er meget slidt i kanten og har en del fingerfedt på både for- og bagside. Den må således nødvendigvis have passeret mange hænder. (Se især s. 64–65, iøvrigt gengivet på bogens bagside.)

De tre billedhuggere præsenteres, Wiedewelt, Weidenhaupt og Dajon. Deres arbejde blev ikke af-

lønnen, det var deres bidrag til støtten. Herefter følger en spændende gennemgang af de fire store allegoriske figurer og af de to relieffer. Og det uddybes nærmere, hvorfor netop de blev valgt. I disse afsnit er forfatteren rigtig på hjemmebane. Sammenhængen mellem forordningens tekst og de valgte allegorier, samt ændringer af motiver fra skitse til endelig form er engageret og spændende fremstillet.

De fire store allegoriske figurer forestiller troskab, borgerdyd, agerdyrkningsflid og tapperhed. Troskab skal her forstås som »Troskab mod Fædrelandet«. (Blot kunne man ønske at troskabens hund, som der tales en del om, havde fået en gengivelse, hvor man kunne se den!) Borgerdyd skulle oprindeligt have været »Kærlighed til Fædrelandet«, men da den allegoriske figur her var en sejrende kriger, valgte man noget andet, da man ikke ønskede at understrege noget militaristisk. Der fandtes ikke nogen allegorisk figur for borgerdyd, der blot symboliseredes ved en egekrans. Denne satte man så på hovedet af en kvinde med blottet bryst og indholdsmæssigt kom figuren herved også til at stå for fred. (Men det er en noget længere argumentation, end der her er plads til. Læs den i stedet s. 68).

Agerdyrkningsfliden er fremstillet som en Ceres med overflødhedshorn, og tapperheden er en kvinde med et løveskind over sig, en hentydning til Herkules, der var den almindeligste personifikation for symbolet. Men tapperheden har også et spydbundt indhyllet i et flag, der egentlig hører til enighedens personifikation, for oprindeligt havde man tænkt at anbringe denne figur på støtten. Ved at føje spyddene til tapperheden får man indirekte en hentydning til enigheden, og tapperheden kommer herved både til at symbolisere bøndernes forsvarsvilje for landet og folkets styrke gennem enighed. Dette illustrerer, at symbolbrug ikke altid er så ligetil. Meget ofte er netop bestemte tolkninger afhængige af konteksten. Attributter ligger ikke altid fast, de kan udelades eller suppleres med andre. Man kan ikke altid tolke et monument umiddelbart. Længere beskrivelser og forklaringer er tit nødvendige for forståelsen, idet der ofte ligger mange overvejelser og hensyn bag et monuments udformning. Det gælder så absolut for frihedsstøtten. Ikke alene for de fire store allegoriske figurer, men så sandelig også for de to relieffer med »Trældom afskaffes« og »Retfærdighedens genius«. Man får også her forklaringen på, hvorfor »Friheden« ikke er personificeret på sin »Frihedsstøtte« – tilsyneladende en modsigelse. Men læs selv. Det er nogle af de mest fascinerende afsnit i bogen.

Det næste store kapitel drejer sig om »Frihedsstøtten i 1800-tallet«, og det er en veloplagt og morsom gennemgang af den rolle støtten havde i datiden. Gennem samtidige stik, malerier, fotografier m.m. får man indtryk af støttens omgivelser, der naturligvis gennemgik mange og store forandringer gennem tiden. Og der lægges morsomt op

til næste mere intrikate kapitel, hvor »Et nationalt monument står i vejen«. Planer for flytning, omgivelser, problemerne ved banens gennemførelse, stat, kommune og banes tovrækkerier etc. er spændende læsning. De sidste års skrivelser og diskussioner om flytning af monumentet er den rene søndagsudflugt ved siden af. Det afsluttende kapitel om »Frihedsstøtten i 1900-tallet« refererer netop disse sidste års hændelser, og bringer således bogen helt up to date. Men der er også beretninger og fotografier fra krigsårene, som må få ældre læsere til at mindes, at frihedsstøttens figurer var fjernet og det nederste af støtten sikret mod sprængstykker af en grim firkantet klodset kasse.

Som det fremgår af dette referat, er det en alsidig bog. Der er ikke her fortalt om alt, hvad den kommer ind på, for den nysgerrige læser må også gerne blive overrasket. Det er en meget grundig bog. Alene bibliografien er omfangsrig – og den nyeste litteratur er med! Naturligvis er der også både navneregister og et dækkende noteapparat. Forfatteren har haft begrænset tid til bogen, og det er en imponerende arbejdsindsats, der ligger bag. Men den havde måske haft godt af at hvile lidt. I sit sprog ligger den tæt op af tonen i kilderne, der kan være noget omstændelig, og undertiden forekommer gentagelser af tidligere udsagn sagt før, som utvivlsomt ville være undgået, hvis det ikke absolut skulle have gået så stærkt. Men det har intet med bogens indhold at gøre, som i sin alsidighed er forbilledlig.

Dorthe Falcon Møller

Julius Schovelin: Strejkerne i Danmark 1862–1881.
Udgivet af Jens Engberg. Universitetsforlaget i Aarhus 1985. 214 s. Kr. 138,75.

Hermed foreligger i trykt form Schovelins fremstilling, der hidtil har foreligget i håndskrift i Rigsarkivet. Der er tale om en afhandling som i 1883 blev belønnet med Universitets guldmedalje. Jens Engberg har supplerende udarbejdet indholdsfortegnelse, kapiteloverskrifter, fag- og stedregister og notehenvvisninger. Endvidere har Jens Engberg indledningsvis skrevet en kort biografi over Julius Vilhelm Schovelin født i 1860 og redegjort for bedømmelsesudvalgets vurdering af afhandlingen.

Schovelin var meget interesseret i socialismen og arbejderklassen i sine unge år. Det var denne interesse, der fik hans professorer til at udarbejde en prisopgave om strejkerne i Danmark i årtiet før – og årtiet efter Internationales opståen i Danmark. Senere i livet placerede J. Schovelin sig som økonom, forfatter og politiker på den yderste højrefløj. Han blev f.eks. rådgiver for Tietgen i årene 1888 til 1910.

Men i denne afhandling er tendensen klart arbejdsdervelig. I sammenfatningen skriver han om arbejdsgiverne i forbindelse med konjunkturo-

svinget i 1875: »... og da nu den økonomiske Misère indtraadte, kunde Driftsherrerne nu ogsaa paa deres Side med frelst Samvittighed benytte dem fuldt ud af Konkurrenceforholdet til at trykke Lønnen og de fleste nægtede dem heller ikke noget i den Retning. Humanitetsfølelsen hos de større Fabrikanter og Priskuranternes Tilstedeværelse holdt vel noget igjen, men alt i alt kun ubetydelig;...« (s. 200).

J. Schovelins kildegrundlag er aviser og samtaler med arbejdsgivere og fagforeningsledere med flere. Desværre opgiver han ikke sine kilder, og dette må være grunden til at Henry Bruun i »Den faglige arbejderbevægelse i Danmark indtil aar 1900« (1938/1977) kun med stor forsigtighed benytter Schovelins afhandling. I note 4) s. 497 skriver Bruun: »Den i det følgende udviklede Tankegang er for Skomagerfagets Vedkommende fremført af J. V. Schovelin..., Som det synes på Grundlag af Oplysninger fra Faget Arbejdere«. Ligeså reserveret formulerer Bruun note 7 s. 520 om omkostningerne ved en strejke blandt møbelsnedkerne i København i 1873: »J. V. Schovelin... – mulig efter Meddelelse fra Fagforeningen«.

Georg Nørregaard er i det andet klassiske værk om den tidlige arbejderbevægelse: »Arbejdsforhold indenfor dansk haandværk og industri 1857–1899« (1943/1977) noget dristigere end Henry Bruun. Nørregaards kapitel om 1870'ernes strejker (s. 175–186) beror i høj grad på Schovelins fremstilling – 18 notehenvisninger af 72.

Uanset de manglende kildereferencer er det glimrende, at Schovelins afhandling er blevet tilgængelig i en trykt udgave. For det spændende og interessante ved værket er, at det er skrevet i en fase af fagforeningernes historie, hvor arbejderne har høstet erfaringer med strejkevåbnet under højkonjunkturen 1871–75 og lavkonjunkturen 1876–79, og i begyndelsen af 1880'erne kan skimte en ny konsolideringsfase med nyttig brug af »den partielle strejke«. Det problematiske er naturligvis, i hvor høj grad den unge cand. polit. Schovelin har bearbejdet de indsamlede ræsonnementer og overvejelser, som arbejderlederne har indviet ham i. Men afhandlingens tendens og vor viden om den tids strejker i øvrigt (H. Bruun med flere) peger i retning af, at vi her står med en samtidig betretning, der i grove træk afspejler i hvert fald københavnske fagforeningslederes opfattelse af strejkevåbenets muligheder og begrænsninger omkring år 1880.

Værket består dels i en gennemgang af 186 strejker, hvoraf 80% falder i perioden 1871–75, i København og provinsen, og dels i nogle opsamlende afsnit, kap. III og VI.

Schovelin afviser tanker om voldgift som løsning på arbejdskonflikter. »...ligesom Krigen er den moderne Politikens stadige, stiltiende Forudsætning imellem Nationerne indbyrdes, saaledes er Striken under de nuværende sociale Forhold Lønningspolitikens: ultimo ratio.« (s. 208).

Er man interesseret i specielle fag i perioden 1862–1881, er der i fremstillingen lange udredninger om de forskellige fags større og mindre held ved at bruge strejkevåbenet. Schovelin opstiller på det nærmeste en rangliste over fagene, med byggefagene og typograferne i den øverste ende og skomagere og skræddere i bunden.

Helge Stavnbjerg

Kr. Marius Jensen og Anette Reenberg: *Landbrugsatlas Danmark*. Atlas over Danmark Serie II bd. 4. Udg. af Det Kongelige Danske Geografiske Selskab i kommission hos C. A. Reitzels Forlag. 1986. 118 s., Kr. 225,-

Såvel med hensyn til indhold som udstyr er det et videnskabeligt formidlingsarbejde på meget højt niveau, der her skal præsenteres.

Planerne for et stort anlagt »Atlas over Danmark« bestående af en række tematisk afgrænsede enkeltbind hvert omhandlende en væsentlig del af det danske natur- og kulturlandskab blev udført under krigen. I 1949 udkom det første bind, Axel Schous »Landskabsformerne«, der såvel pædagogisk som videnskabeligt siden har domineret opfattelsen af det danske naturlandskab og dets tilblivelse. Seriens 2. bind blev Aage Aagesens om befolkningen fra 1961, der mærkelig nok forblev noget overset. Der var også fra starten planlagt et atlas over landbrugets geografi. Arbejdet hermed var betroet Aage H. Kampp, der næsten var færdig med bindet, da samtlige klicheer og trykmanuskripter ulykkeligt gik tabt ved schalburgtagen mod Allers etablering i Valby i foråret 1945.

Aage H. Kampps mange forarbejder blev imidlertid rekonstrueret og suppleret og dels brugt til disputatsen fra 1959¹ dels til en lang række andre arbejder opsummeret i »Prikkortatlas Danmark«² og på engelsk i »An Agricultural Geography of Denmark«³, hvoraf de to sidste mærkelig nok ikke nævnes i Landbrugsatlas Danmark.

På trods heraf har der længe manglet et up-to-date atlas over Danmarks landbrug, og det er meget glædeligt, at det nu har været muligt at udgive det. Målet med atlaset har først og fremmest været at belyse det danske landbrugs nuværende struktur og produktionsbetingelser med særlig vægt på ændringerne efter 1971. Som forfatterne selv erkender (s. 2 og s. 103), så spiller den historiske udvikling på mange måder en afgørende rolle for nutidens landbrugslandskab, og de historiske aspekter er da også i høj grad inddraget i analyserne. I den forbindelse kan man undre sig over, at redaktionen ikke har valgt at udnytte blot nogle af Aage H. Kampps mange arbejder, der ville have passet fint ind i sammenhængen.

Såvel i dag som i fortiden har landbrugets produktionsvilkår imidlertid været helt afhængige af

de naturgivne forhold. Derfor indledes Landbrugsatlas Danmark med en gennemgang af Danmarks jordbundsforhold (af professor Kjeld Rasmussen), hvori der for første gang siden 1935 offentliggøres et detaljeret kort i stor målestok over jordbundsforholdene. Professor H. C. Aslyng har skrevet et meget instruktivt afsnit om de klimatiske forhold, og lektor Hans Kuhlman har behandlet det stadig stigende problem, som vindfyngningen udgør.

Vindfyngningen synes blot at være et af resultaterne af den på mange måder betænkelige udvikling af det danske landbrug, som behandles i værket, nemlig at byg og rodfrugter er blevet så dominerende i udnyttelsen af landbrugsarealet, at 2/3 af alle marker ligger nøgne hen i de kritiske forårsmåneder, og sammen med koncentrationen i ejendomsforholdene og den voksende stordrift, sløjfede levende hegn og stendiger, er risikoen for vinderosion steget meget betydeligt.

Det centrale i Landbrugsatlas Danmark er en række afsnit med en grundig gennemgang af de forskellige landbrugsafgrøder og ændringerne heri siden århundredskiftet. Medens Aage H. Kampps materiale var baseret på *sogne*-statistik, så har landbrugstællingerne efter 1970 kun omfattet de da skabte *primærkommuner*, hvilket naturligvis giver et mere grovmasket billede. For denne forskning er situationen efter 1981 dog endnu vanskeligere, idet Danmarks Statistik nu kun foretager stikprøvetællinger. Kommunalreformen 1970 har endda givet forfatterne problemer nok med at sammenligne tal før og efter reformen. For dog at få grundlag for visse slutninger har man udvalgt 4 amter og foretaget statistiske korrektioner for deres arealmæssige ændringer i 1970.

Som en art konklusion på undersøgelserne af arealudnyttelsen er foretaget en analyse af afgrødernes regionale fordeling ved en »principal-komponentanalyse«, der siges at være en »multivariabel transformation«. Anmelderen skal af gode grunde afstå fra at vurdere metoden men skal blot med interesse konstatere, at de fremstillede kort over afgrødestrukturen med »kommunerne inddelt efter scores på principalkomponent 1« 1981 og 1971 i hovedtrækkene ganske svarer til Aage H. Kampps kort over landbrugsregionerne samt til mit eget kort over dyrkningssystemerne i 1682/83.⁴

Det er vel ganske tankevækkende, at udsagnet »de generelle ændringer i afgrødestrukturen har ikke betydet udjævning af de regionale forskelle; de ensartede områder er de samme, selv om karakter-

trækkene (afgrødemønstrene) er forandrede« (s. 68), har gyldighed ikke blot for perioden 1971–81 men også 300 år tilbage i tiden, selv om den landbrugsmæssige udnyttelse af de enkelte regioner naturligvis er ændret fundamentalt.

I afsnittet om husdyrene i landbruget er det mest bemærkelsesværdige den stærke stigning i svinholdet efter 1950 især i Jylland og parallelt hermed forskydningen i antallet af malkekøer fra øerne til Jylland. Det er i den forbindelse ejendommeligt, at et fænomen som den markante koncentration af mejerier i de senere år overhovedet ikke omtales, ligesom det moderne standardværk om mejeribrug,⁵ end ikke forekommer i litteraturlisten.

Læsere, der er optaget af den løbende debat om landbrugets forurening af naturen med nitrat og om mulighederne for økologisk landbrug, vil blive skuffede over Landbrugsatlas Danmark. Gødningsproblemerne behandles yderst kortfattet (s. 89–91), hvorimod afsnittet om landbrugets energiforbrug (s. 91–94) er mere perspektivrigt, med en dokumentation af det store nitratforbrug i Vestjylland af hensyn til produktionen af grovfoder til kreaturerne. Det påpeges, at det egentlig er urationelt, at Lolland-Falster producerer store mængder foder i form af sukkerroetop m.v. og foderkorn, eftersom det kvægløse landbrug slet ikke kan forbruge dette foder, hvorimod der går store mængder energi til at transportere mælk fra Jylland til Hovedstadsområdet.

Økologiske driftsformer antydes som en mulighed på s. 94, men forfatterne afstår desværre fra en nærmere analyse.

Ændringerne i landbefolkningens størrelse og sammensætning har ligesom koncentrationen i ejendomsforholdene været særdeles betydelige i de senere årtier, hvilket atlasset belyser meget fint.

I et af de sidste afsnit: Landbruget og kulturlandskabet (s. 103–09) gennemgås meget illustrativt som et eksempel udviklingen i Bjernede sogn ved Sorø. Det nævnes indledningsvis »at en analyse af *nutidige* kortblade vil ofte være tilstrækkeligt til at påpege de væsentlige spor af den historiske udvikling i kulturlandskabet«, og man undskylder nærmest, at der i dette tilfælde også inddrages ældre kildemateriale. Metoden med retrospektiv analyse af moderne kortblade er en væsentlig del af undervisningen i kulturgeografi ved vore universiteter og skal som sådan ikke anfægtes. Eksemplet kan dog give lejlighed til at bemærke, at metoden

1. Aage H. Kampp: Landbrugsgeografiske Studier. Kbh. 1959.
2. Aage H. Kampp: Prikkortatlas Danmark. Geografforlaget. 1984.
3. Aage H. Kampp: An Agricultural Geography of Denmark. Geography of World Agriculture bd. 5. Budapest. 1975.
4. Karl-Erik Frandsen: Vang og Tægt. fig. 51. Esbjerg. 1983.
5. Claus Bjørn (red.): Dansk Mejeribrug 1882–2000. Odense 1982.

nemt indebærer alvorlige fejltolkninger. Således kunne forfatterne have undgået at skrive sætningen »Bjernede Hovedgård hører ligeledes til sognets ældste bebyggelse« (s. 104), hvis de havde foretaget et enkelt opslag i Trap: Danmark (bd. 8 s. 735). Heraf fremgår det, at hovedgården først blev oprettet i 1783, samtidig med at Bjernede landsby med 7 gårde blev nedlagt, medens til gengæld ejerlaget Bjernede Huse med 6 husmandsboliger blev oprettet.

Landbrugsatlas Danmark er en særdeles fin videnskabelig, pædagogisk og teknisk præstation, som fortjener at få en vid udbredelse. På den baggrund virker nogle redaktionelle mangler ekstra irriterende. Langt de fleste af kortene er gengivet i farver, hvilket generelt gør dem let overskuelige. Bedst i så henseende er de kort, hvor man har lagt en farveskala, der går fra grøn (laveste værdi) over gul (gennemsnit) til rød (højeste værdi). Værre er de kort, hvor man har valgt en skala fra hvid over gul til rød, og næsten ulæselige er de kort, der indeholder op til 5 blå nuancer. Brugerne havde i de sidste tilfælde været meget bedre tjent med de gode gammeldags sort-hvide kort med rastery, (som også kunne kopieres til undervisningsbrug).

De sikkert mange læsere, som bliver så interesserede af værket, at de vil søge supplerende oplysninger om de enkelte emner, har det ikke nemt. Kildeangivelser til tekst, kort og figurer forekommer kun undtagelsesvis, og litteraturfortegnelsen er som nævnt meget summarisk. Derimod har man gjort ekstraordinært meget ud af engelske resuméer til såvel figurer som tekst, hvilket selvfølgelig er rosværdigt. Men at man i et værk af et sådant format (og til en sådan pris) ikke har kunnet ofre 2 sider på et *register* er uforståeligt.

Karl-Erik Frandsen

Troels Fink: Estruptidens politiske historie 1875–1894. Odense Universitetsforlag 1986. 620 s., ill. Kr. 298,-

»Han (Estrup) havde ... en forstående holdning over det trofaste tyende, men han havde ikke tillid til, at den brede befolkning ville formå at opbyde den indsigt og den sunde fornuft, der skulle til, for at den kunne tage ansvaret for landets styre«. Sådan skriver Troels Fink i bind I, s. 10 om Estrup – manden der mere end nogen anden har givet en hel periode navn.

Det er et værk som Fink har arbejdet på i mere end en menneskealder, men først nu har han fået afsluttet dette arbejde om den politiske side af Estruptiden.

Værket er delt i to bind, bind I omhandler tiden 1875–1885 – et tiår hvor den politiske kamp med Troels Finks ord stort set blev ført inden for

Grundlovens rammer, bind II omfatter årene 1885–1894 hvor »væsentlige elementer af forfatningen« var sat ud af kraft. Om diktatur var der dog aldrig tale.

Estruptiden var en politisk kamptid, hvor strids- emnet var hvordan Grundlovens ord om folkestyre egentlig skulle forstås. For Venstre var parlamentarismen svaret, for Højre var parlamentarismen blot »talmajestæten enevoldsmagt«, og som det indledende citat viser, var Estrup uden forståelse for at folkets brede lag kunne tilføre dansk politik kvaliteter.

På sin vis kan man sige at Troels Fink giver Estrup nogen oprejsning. Efter Venstres sejr i 1901 har der sandt at sige ikke været megen sympati for »Grundlovsbryderen« i dansk historieskrivning. Estrup fremstår ikke som den magtglade statsleder, slet ikke som nogen diktatorstype i Finks bog. På mange områder blev han presset af andre, og det var vel egentlig først efter 1885 at han virkelig blev den »stærke mand«. Fink siger om Estrups rolle i 1885 at »det var ikke Estrup, men hans fætter, kulturminister Jacob Scavenius, som udførte den konfrontationspolitik, der førte til konflikten i 1885 (II, s. 10) – med juridisk opbakning af dr. jur. Henning Matzen. Efter de store provisorier og især efter attentatforsøget på Estrup fik han en stærkere position ikke blot i offentligheden, men også i partiet Højre«.

I forhold til kongen synes Estrup dog af have været både selvstændig og sikker. Det må også have været nødvendigt, for Troels Finks bog viser hvor diletantisk Christian IX var både i udenrigs- politisk henseende og i forhold til Rigsdagen. Demokratiets kærne forstod kongen aldrig.

Hovedpersonen er naturligvis Estrup, men gennem skildringen af det politiske spil tegnes der også nærgående portrætter af Venstres ledende skikkelser, især af Berg og Hørup. Ingen af dem skildres med udpræget sympati. Også andre politiske billeder tegnes, blandt dem af Lars Dinesen, hvis indsats som Højres indpisker vel nok anerkendes, men som bestemt ikke er noget taltalende bekendtskab. Om hans rolle i kulturminister Scavenius' fald – (ministeren på horehus) – skrev Politiken at »sagen lugter af Lars Dinesen og andet kåninfedt«.

Troels Finks skildring er kronologisk fremadskridende, og den kan virke let trættende i sin detaljerighed. Den oplives af en række velvalgte citater af bl.a. kabinetssekretær Trap og direktør P. Vedel, som begge havde et skarpt blik for at fange situationer. Mest lider værket måske under en manglende syntese, faktisk er man lidt i tvivl om hvad Fink egentlig vil – udover at præsentere sit righoldige materiale. Men dette savn skal ikke sløre at der er samlet et stort, kildemæssig vel-funderet materiale om denne spændende periode i dansk politik.

Verner Bruhn

Jóan Pauli Joensen: Folk og Fisk. En studie over produktion og miljø i klipfiskeberedningen på Færøerne. Ålborg Universitetsforlag. 1985. 219 s., ill. Kr. 185,-

Klipfiskeproduktionen var grundlaget for den færøske økonomi fra slutningen af forrige århundrede frem til 2. verdenskrig. Men den var mere end det: den var forudsætningen for en omformning af det færøske samfund fra en selvforsyningsøkonomi til en pengeøkonomi, ligesom den samtidig i et helt ukendt omfang inddrog øerne i den internationale økonomi. Herved er tiden central i den færøske historie, men erindringerne fra dengang er også en væsentlig del af den færøske referensramme og selvpfattelse den dag i dag.

Overgangen fra bondesamfund til fiskersamfund og i særdeleshed de socio-kulturelle processer i forbindelse hermed har gennem ti år været en central del af museumsinspektør Jóan Pauli Joensens forskning. Han har gennem indsamlingsprojektet »Færøerne i sluppetiden« indsamlet et meget stort erindringsmateriale. En del af dette materiale er tidligere blevet udgivet i »Fiskafolk« (1982), som primært er en kildesamling. Den første bearbejdelse foreligger med »Folk og Fisk«.

Grundlæggende for udviklingen af klipfiskeberedningen var handelens frigivelse og impulser udefra. Efter at den danske stat i 1856 havde opgivet sit monopol på handelen havde mange købmænd begyndt forretning, men i løbet af kort tid etablerede mange større virksomheder filialer på byggerne, således at Færøerne blev knyttet sammen i et net af handelsinteresser. Den tekniske viden kom fra Shetlandsøerne, både m.h.t. fiskeriet og fiskebehandlingen. Det oprindelige fiskeri var kystfiskeri fra mindre både, men i slutningen af 1800-tallet overtoges udrangerede engelske og shetlandske slupper. Investeringerne heri var omfattende, og partsrederierne afløstes af enkeltmandsvirksomheder, oftest købmænd.

Klipfiskeberedningen var en langvarig og arbejdskrævende proces. Flækning, rensning og den første saltning skete på slupperne, mens vaskning, saltning og tørring foregik i land. Tørringen var i solen på klipper, men efterhånden vandt inden-dørstørring frem. Arbejdet var meget afhængigt af vejret, både regn og stærk sol kunne ødelægge fisken. Beredningen var kvindearbejde, kun opsynet foretoges af mænd, ofte købmanden selv. Størstedelen af produktionen foregik i nogle få bygder, og hertil kom i sæsonen mange kvinder fra andre bygder.

Før klipfisken var der meget begrænsede muligheder for kvinder at få arbejde uden for hjemmet, og da næsten udelukkende som tjenestefolk for blot kost og logi. Sæsonarbejdet skabte også en geografisk mobilitet som aldrig før blandt de ugifte kvinder. Arbejdet var hårdt, akkorden bevirkede store individuelle forskelle i løn, og indkvarteringen var

ofte ringe. Men der var ikke mange andre muligheder. Og allerede i 1922 stiftedes fiskepigernes fagforening i Tvøroyri, den største fiskebygd.

Ud fra amtslægens indberetninger og ernærings-ekspeditionen 1936-37 kan føden i de mindre og større bygder beskrives. Ud over at vise store forskelle i mønstret – de gamle fødeelementer var ved at forsvinde i de større bygder, hvor man ikke havde råd til at købe dem – fremgår det også, at selv i selvforsyningsøkonomien var der store uligheder.

Samfundet var kapitalsvagt, selv skatterne blev oftest erlagt i arbejdsydelse. Købmændene var i længden ikke kapitalstærke nok til selv at finansiere væksten. De gav rente på penge, som andre satte i deres virksomhed, for at lokke kapital til. Desuden forhaledede de deres ansattes lønudbetaling og udbetalte den helst i varer. Det var almindeligt både for fiskerne og fiskepigerne at have en kontrabog, hvori løn og varer stod noteret, og så vente med afregningen, til sæsonen var slut. Konsekvensen var, at de ansatte var bundet til den enkelte købmand, og det var snarere tredivernes afsætningskrise med de følgende købmandsfallitter end fagbevægelsens styrke, som fik ændret systemet.

Tvøroyri var den vigtigste fiskerihavn og klipfiskeproducent frem til 1930, og bogen slutter med en nærmere undersøgelse af forholdene her. I Tvøroyri kom forskellene mellem klasserne stærkest til udtryk. Købmændene på den ene og en stor gruppe arbejdsfolk på den anden skilte sig både økonomisk og kulturelt ud fra det gamle bygdesamfund. Meget underholdende er beskrivelsen af, hvorledes storkøbmændene efterbade det danske borgerskabs manerer.

Af den gennemgang turde være fremgået, at bogen er en væsentlig beskrivelse af et vigtigt område i den færøske historie. For andre er den spændende ved sin undersøgelse af overgangen fra selvforsynings- til pengeøkonomi, særligt da den gennem sit materiale kommer meget tæt på lokalsamfundet. Til gengæld er den almene økonomiske udvikling dårligt belyst, og kildemæssigt er det også et problem, at forfatteren ikke i højere grad inddrager de bevarede købmandsarkiver til kontrol og supplement. Endnu er der desværre ikke skrevet en faglig god gennemgang af en færøsk købmandsvirksomhed. I beskrivelsen af produktionsmiljøet ville det også være på sin plads med en oversigt over bygningerne i købmandsvirksomheden. Overraskende er det også, at kvindernes stilling ikke undersøges mere. Deres nye pengeindtægt kunne dog have fået konsekvenser.

I betragtning af, at dansk ikke er forfatterens modersmål, er bogen vækrevet. Men forlaget burde have gjort forfatter og læser den tjeneste i det mindste at rette elementære grammatiske fejl (f.eks. skrives »sin« i stedet for »deres«). Til gengæld må man sige, at billeder og tegninger på udmærket vis supplerer og illustrerer teksten.

Peter Korsgaard

Hans Erling Langkilde: Nyklassicismen i købstæderne. Arkitektur og arkitekter i årene omkr. 1920. Arkitektens Forlag, København 1986. 160 s., ill. Kr. 295,00.

Købstædernes almindelige Brandforsikring har fået den gode idé at markere sit 225 års jubilæum med udgivelsen af en publikation om et dansk bygningskulturelt emne, meget relevant om nyklassicismen i købstæderne omkring 1920. Bogens forfatter er arkitekt og kendes bl.a. for ét af dansk funktionalismens hovedværker, Lyngby Rådhus opført i 1938–41 (i samarbejde med Ib Martin Jensen). Selv om Langkilde har stået fadder til dette rådhus og mange andre funktionalistiske bygninger, har han altid haft format nok til at værdsætte de umiddelbart forudgående perioders, historicismens og nyklassicismens, kunstneriske udtryksmåder, som funktionalismen – i alle tilfælde i teorien – brød fuldstændigt med. Langkildes afbalancerede synsmåde, at vurdere en stilistisk epoke ud fra dens egne forudsætninger, er almindelig anerkendt i dag, men har i 1930–40'erne været kontroversiel.

Med Langkildes bog får vi for første gang en større samlet behandling af nyklassicismen i Danmark. Perioden har selvfølgelig været inddraget i nyere og nye arkitekturhistoriske oversigtsværker, men har lidt under funktionalismens dominerende rolle i nybyggeriet igennem fem decennier. Funderet på grundsætninger som »form follows function« og »less is more« har funktionalismen ikke haft meget til overs for en epoke, der satte det æstetiske, velafvejede proportioner og velafbalancerede detaljer i højsædet. Dette kommer tidligst og tydeligt til udtryk i tidsskriftet »Kritisk Revy« 1926–28. Først i de senere år er man for alvor begyndt at stille spørgsmålstegn ved de principper, funktionalismen baserede sig på. Nyklassicismen er tidligere behandlet af Hakon Stephensen med udgivelser om arkitekterne Thorkild Henningsen (i 1978) og Carl Petersen (i 1979), begge centrale skikkelser i dansk nyklassicisme. Den begyndende revurdering af perioden har også givet sig udslag i udstillingsmæssig sammenhæng. Der tænkes her specielt på det fællesnordiske udstillingsprojekt »Nordisk klassicisme 1910–1930«, der herhjemme vistis i Nikolaj Kirke i 1982.

Langkilde har afgrænset sit stof til købstæderne, hvilket begrundes med, at »Nyklassicismen har været for lidet værdsat, navnlig i købstæderne, hvor den endda har udfoldet sig særlig smukt.« (s. 13) – og mindre pompøst end i hovedstaden. Det er netop stilens typiske og almene udtryksformer, Langkilde søger. At nyklassicismen i stor udstrækning har været benyttet til beskedne enfamilieshuse (Bedre Byggeskik), har utvivlsomt været en medvirkende årsag til, at perioden er blevet overset. Det er nu en gang lettere at få øje på et stort rådhus eller en stor kirke. Men sådanne formål er nyklassicismen nu også blevet fundet anvendelig

til i købstæderne. Formålet med Langkildes bog er bl.a. at åbne folks øjne for nyklassicismen i provinsen med henblik på værdsættelse og bevaring.

Langkilde har personligt kendt mange af de arkitekter, der har opført nyklassicistiske bygninger i købstæderne. Han er måske dén sidste, der er i besiddelse af dette førstehånds kendskab og som samtidig har interesse for og evner til at behandle emnet. Langkilde har ved siden af sin omfattende virksomhed som arkitekt også skrevet en række bøger om arkitektur og boligforhold, ligesom han har været redaktør af tidsskriftet »Arkitekten«, lærer og professor ved Kunstakademiet. Langkilde har til fulde udnyttet den fond af viden og erfaringer, han har indhøstet på alle disse felter i »Nyklassicismen i købstæderne«. Det er en meget informativ og yderst velskrevet bog.

Foruden et kort forord rummer publikationen en indledning med en præcis karakteristik af perioden og en afklaring af begrebet »nyklassicisme«, der uhensigtsmæssigt anvendes på to stilistiske perioder, henholdsvis i begyndelsen af 1800-tallet og i begyndelsen af 1900-tallet. Derefter følger bogens hovedafsnit, en alfabetisk-geografisk tilrettelagt gennemgang af ialt 23 købstæders nyklassicistiske arkitektur. Esbjerg, Hjørring og Horsens m.fl. bliver behandlet, lokaliteter, der normalt ikke vies megen opmærksomhed i arkitekturhistoriske værker, men som har deres berettigelse i denne sammenhæng. Man kunne umiddelbart frygte, at en sådan leksikalsk tilgang til emnet, hvor praktisk den end måtte forekomme, ville resultere i mange kedsommelige gentagelser. Men det gør den ikke. Langkilde manøvrerer fornemt igennem det store og ret uopdyrkede stof, afdækker fortløbende nye facetter af periodens arkitektur, dens idé og udtryk, samtidig med, at periodens mange og mindre kendte, men ofte dygtige arkitekter præsenteres, f.eks. Harald Peters i Esbjerg, Viggo Nørn i Horsens og Holger Mundt i Sønderborg. Langkilde er ikke mere fastlåst i sin leksikalske disposition, end at han bryder den alfabetiske rækkefølge af købstadspræsentationen allerede fra starten, men han gør det også kun dér. Det er gjort med velberådet hu, idet det af hensyn til forståelsen af perioden er væsentligt at få gennemgået Fåborg Kunstmuseum – opført efter tegning af Carl Petersen i 1912–15 – før enfamilieshusene i Esbjerg, idet kunstmuseet må betragtes som nyklassicismens første og måske fineste hovedværk. Oven på Fåborg og Esbjerg afdækkes – købstad for købstad – nyklassicismens ideologi og udtryksformer gradvist. Der sluttes af med Århus, der må siges at være et værdigt punktum for bogens hovedemne med sine mange og fornemme nyklassicistiske bygninger. At Århus indtager en særstilling i denne sammenhæng skyldes, at byen omkring århundredskiftet udviklede sig til provinsens største og ikke mindre tilstedeværelsen af specielt én overordentlig duelig – og produktiv – arkitekt, nemlig Axel Høeg Hansen. Bogen afsluttes med et efterskrift om-

handlende nyklassicismen i København. Derved sættes stilens formulering i købstæderne i relief. – »Nyklassicismen i købstæderne« er forsynet med noter, henvisninger og personregister.

Langkilde anvender bl.a. følgende adjektiver til karakteristik af nyklassicismen: klarhed, konsekvens, æstetisk kvalitet og harmonisk proportionering. Disse kan med fuld ret anvendes til at beskrive Langkildes behandling af nyklassicismen. Emne og form går således op i en højere enhed. Det gør bogens emne og dens udstyr også. Bogens format er således baseret på det gyldne snit, og der er valgt en klassisk skrifttype. – Bogen er rigt udstyret med illustrationer bestående af bygningstegninger og sort-hvide fotos; dertil kommer farveangivelser af en række af arkitekternes bygningsprojekter, typisk akvareller. Det er sjældent, at en dansk bog om arkitektur er så fornemt udrustet. Der er tale om et stykke overordentlig fint boghåndværk.

Der er god grund til at ønske Langkilde og Købstædernes almindelige Brandforsikring til lykke med denne publikation. Samtidig skal Langkilde ønskes til lykke med de 80 år i år med håb om et langt og produktivt otium.

Anne Christiansen.

Axel Christophersen: København og omegn gennem 6000 år. En kortlægning af de arkæologiske interesseområder i Københavns Kommune. Københavns Bymuseum. 1985. 168 s., ill. Kr. 95,-

Gennem det seneste årti har vi set en stigende interesse for byarkæologi. Det er bl.a. befordret af loven fra 1969 om, at fund, der gøres ved jordarbejder, skal anmeldes, så der kan gives lejlighed til at foretage arkæologiske undersøgelser. Principielt kan disse først iværksættes, når man ved gravning er stødt på et fortidsminde, men gennem de 17 år, loven har virket, er det blevet en udbredt praksis, at arkæologiske hensyn inddrages i planlægningen af anlægsopgaver. Den foreliggende bog skal tjene netop dette formål.

Bogens indhold beskrives i indledningen som en systematisk registrering af allerede kendte lokaliteter af arkæologisk interesse inden for Københavns Bymuseums ansvarsområde. Det er vist første gang, der i Danmark er udgivet en sådan oversigt med det udtrykkelige sigte at være et arkæologisk redskab for planlægning af anlægsopgaver. Det er et stort skridt frem. Men det første skridt er altid det vanskeligste. Man gør her nogle erfaringer, som gerne skulle nyttiggøres i fremtidigt arbejde af tilsvarende karakter.

Bogen henvender sig først og fremmest til kom-

munens fysiske planlæggere, men der udtrykkes håb om, at den – på trods af at den ikke prætenderer en videnskabelig analyse af de indsamlede data – i kraft af det systematiske indsamlingsarbejde kan bruges til et indledende studium af byens historisk-topografiske udvikling. Det kan være farligt at have et dobbeltsigte. Man risikerer, i stedet for at placere sig centralt, at sætte sig mellem to stole. Og hvor går grænsen mellem den videnskabelige analyse og det, der er gjort her, hvor i hvert fald for historisk tid fund søges identificeret og fænomener søges lokaliseret ud fra skriftlige kilder?

Efter indledning med programmerklæring og redegørelse for målgruppe og indsamlingsprincipper, falder bogen i fire afsnit: Forhistoriske lokaliteter; landbebyggelsen; middelalderbyen og institutioner etc. (år, søer m.v.) uden for voldene.

De fire registrantafsnit består af kort med afmærkning af fundlokaliteter osv. med en efterfølgende forklaring til hvert enkelt af de afmærkede fænomener. Det indskræpes gang på gang, at der også kan komme fund, hvor der ikke tidligere er registreret noget. Signaturforklaringen findes på forsiden flap, som kan foldes ud, så man stadig har den for øje.

I afsnittet om de forhistoriske lokaliteter er der et kort over hele området, hvorpå alt hvad der er registreret i sognebeskrivelsen er indtegnet med angivelse af SB-numre, der refererer til oplysninger om fundene. Fund og oplysninger om gravhøje, der ikke findes i sognebeskrivelsen, er ikke medtaget, et valg, der ikke begrundes. Fundsignaturerne er efter arkæologisk tradition opdelt i gravhøje, bopladser og løsfund og med kendetegn for perioder. Signaturernes arkæologiske karakteristik suppleres med sognebeskrivelsens tekst for de enkelte punkter. Teksten har i nogle tilfælde en kommentar om bevaringstilstand (fredet, udgravet, sløjftet, helt sløjftet, forsvundet).

Det andet afsnit, om landbebyggelsen, indledes med oversigtskort over gamle landsbyer i området. De gennemgås derefter, hver præsenteret i et opslag med et kort og kommentar. Det er illustrativt at se de gamle landsbyer lagt ind over et moderne kort, og det er givet, at netop dette afsnit vil blive af stor nytte i den fremtidige udforskning af områdets landsbybebyggelse. I den ledsagende tekst fremlægges historiske data fra skriftlige kilder og fra eventuelle arkæologiske undersøgelser, og lokaliseringen kommenteres, hvis den er problematisk. Det er udmærket.

Afsnit 3 og 4 handler om middelalderlige og senere forhold, både inden og uden for voldene. Det drejer sig om såvel små som store ting og rækker fra enkeltbygninger via befæstning til vandløbsregulering. For middelalderbyen vises et helt bykvarter på hvert kortudsnit, hvorefter de enkelte fænomener kommenteres, og der fremlægges dokumentation i form af citater fra middelalderlige kilder eller henvisninger til litteratur.

Gennemgående problematisk i bogen er registrering af bevaringstilstand. Med bogens udtrykte målsætning burde det komme klarere frem, hvad planlæggerne skal tage hensyn til. I afsnit 1 fremgår det ikke, at der er forskel på det hensyn man skal tage til en fredet høj og dens omgivelser (Naturfredningslovens § 48 og 53), og på hvordan man skal indrette sig efter et enkeltfund, en sløjfet høj, en udgravet høj eller et bopladsfund. Der er slet ikke givet nogen vejledning. Det kunne være gjort i teksten, men nok så overskueligt kunne det med signaturerne på kortet være angivet, hvilken grad af hensyntagen fænomenerne kræver.

Kortene i afsnit 2-4 er langt klarere end i afsnit 1, men stadig med det forbehold, at man ikke kan se, om de ting, der er markeret, er fjernet, om der er bevaret rester under jorden, om de indgår i nu-stående bygninger, eller om de ligefrem udgør bygninger, der i det store hele er middelalderlige. Dette fremgår, i hvert fald når det gælder viden, der kommer fra udgravninger, heller ikke af kommentarerne, og måske – eller snarere sandsynligvis – ikke engang ikke af de fundberetninger, som ligger til grund for arbejdet. Det var ikke tidligere tiders arkæologers vane at redegøre for, hvad der blev bevaret under jorden, og man kan derfor ikke klandre nogen, hvis oplysningerne ikke findes. Men selv det, at en oplysning ikke findes, må det være rart at have med i sine overvejelser, når der skal graves ledninger ned i Strøget, tværs gennem det område, hvor Sankt Clemens, Københavns ældste kirke, lå.

Skriftlige kilder om København og nabolandsbyerne er indsamlet fra Kjøbenhavns Diplomatarium (udg. 1872-87), et pragtfuldt redskab for den, der arbejder med Københavns historie, for her er så at sige alt samlet på et sted. Men en del burde være checket i nyere kildeudgaver. Især kunne med fordel C. A. Christensens udgave af Roskildebispens jordebog (Danske Middelalderlige Regnskaber 3. rk. I, 1956) være benyttet; den har på mystisk vis fundet vej ind i forkortelseslisten, hvilket er vildledende, når der konsekvent refereres til og citeres fra udgivelsen i Kjøbenhavns Diplomatarium. Roskildebispens jordebog fra 1370'erne er en uomgængelig kilde til Københavns historie, fordi der heri bl.a. er en fortegnelse over Københavns grunde, et skelet for alt arbejde med middelalderbyens topografi. C. A. Christensens registre er fortræffelige, hvad man nok kan have brug for, når man gennemgår en liste over henved 600 grunde. Der smutter nemt noget, selv med den grundigste læsning, som det er sket med skolen ved Vor Frue kirke (s. 83, afsnit 3.4.3; DMR 3 I s. 115).

Det med kildeudgaven kunne endda få være, hvis man var overbevist om, at teksten var forstået af den, der har samlet og gengivet citaterne på latin, hvilket – al respekt for den primære målgruppe – måske er mindre hensigtsmæssigt. Jeg vil nævne tre steder, hvor en grundigere læsning havde hjul-

pet argumentationen. Ved landsbyen Emdrup (s. 27, afsnit 2.3) savnes oplysningen om, at der til Emdrup hørte mølle og fiskeri (DRM 3 I s. 85); det kunne være inddraget i diskussionen af Rosbæk mølle (s. 115, afsnit 4.1.1). Ved Nyby (s. 33, afsnit 2.6) savnes jordebogens oplysning om, at den var nyanlagt, og at den var udskilt fra Solbjerg (DMR 3 I s. 131 f.) altså et led i diskussionen om, hvor Nyby lå, og derfor nok en bemærkning værd. Et smertensbarn er Sankt Jørgensgården, hvor det diskuteres, om den kan være flyttet i løbet af middelalderen, bl.a. ud fra en notits i jordebogen. Heraf siges det at fremgå, hvor »hospitalet på det tidspunkt har ligget«, men det er overset, at beliggenheden og funktionen af Sankt Jørgens hus er beskrevet i hhv. perfektum og imperfektum, så det præj, notitsen – der i øvrigt ikke er ganske entydig – giver, gælder noget fortidigt.

For den fysiske planlægning i dag kan det vel være ligegyldigt, om det var ærkebispens (s. 23, 35, 69, 141) eller Roskildebispens, der i 1300-årene sad inde med København. I og for sig kan det også være ligegyldigt, om levnene af det middelalderlige København er fra det ene eller andet århundrede, skønt jeg ikke tvivler på, at viden om fænomenerne skærper interessen for dem. Noget tilsvarende kunne gælde identifikationen af fund, noget som til gengæld er af betydning for den arkæolog, der planlægger en udgravning, en person, som i øvrigt slet ikke er nævnt. Men det bør ikke være ligegyldigt, om og at der er bevaret noget, om ikke andet fordi loven siger, at der skal tages hensyn til det. Jeg tvivler på værdien i planlægningssammenhæng af f.eks. de latinske citater – så meget mere som udgiveren tilsyneladende ikke selv er for stærk i jordebogslatin. Den plads, de optager, kunne nok have gjort mere gavn, hvis den var udnyttet til at fortælle om bevaringsgrad, eller i det hele taget til en vejledning til og for den fysiske planlægning.

Man kan skæve til vort naboland, Sverige, for at se, hvordan det kan gøres.

Ingrid Nielsen

Tinne Vammen: Rent og urent. Hovedstadens piger og fruer 1880-1920. Gyldendal. 1986. 296 s., ill. Kr. 248,-.

Vi er mange yngre historikere, der har nydt godt af Tinne Vammens til tider næsten maniske idérigdom. Hun er en af pionererne inden for den nyere kvindeforskning og har gennem sin undervisning videreføret sin store viden og virket som igangsætter. Der er heller ingen tvivl om, at Tinne Vammens bog »Rent og urent« vil virke inspirerende på læsere fra brede kredse. Det er en meget righoldig og kompakt bog, som vidner om forfatterens belæsthed og overblik over den behandlede periode.

Tinne Vammens undersøgelse giver et indblik i kvindelivet upstairs and downstairs i perioden 1880–1920, hvor samfundet generelt undergik et hamskifte, som nordmændene siger. Det er forholdet mellem fruene og pigerne, der interesserer forfatteren, samspillet mellem køn og klasse. Bogen indledes med en nærbeskrivelse af beboerne i ejendommen Sølvgade 30 i København, hvor forfatteren selv bor. Det er spændende læsning, for mange af beboerne har efterladt breve, dagbøger m.m. – blandt andre maleren Viggo Johansen og hans frue, Martha. Flere af Viggo Johansens dejlige billeder er gengivet i bogen, og historien om Viggo og Martha er fyldt med sprængstof. Materialet til dette afsnit må kunne bære en bredere beskrivelse, end det har været muligt i bogens stramme disposition. Gennem dette første afsnit kommer læseren tæt på det levede liv, pigerne, herskaberne, fødsler, undertrykkelse, familienetværk, klasseskel m.m. Såvel her som i bogen som helhed efterlades man lidt skuffet over, at det store stof har skullet presses sammen til 260 sider. I øvrigt ville det have været fint, om afsnittet havde bragt en grundplan over Sølvgade 30 samt et kort over kvarteret.

Tjenestepigeerhvervet var på retur efter århundredeskiftet, hvor udviklingen af det industrikapitalistiske samfund skabte nye og »friere« erhverv for kvinder. Husmødrene klagede over, at det gamle personlige forhold mellem herskab og tyende havde ændret sig til et rent kontraktmæssigt. Bogen behandler denne ændringsproces og såvel fruernes som pigernes holdning til den. Erhvervet havde et vist førkapitalistisk tilsnit, idet pigene ifølge tyendeloven var underlagt herskabets myndighed og skulle stå til rådighed døgn rundt. Mange piger ønskede da også tyendeloven og skudsmålsoget afskaffet til fordel for en status som »fri« lønarbejder.

Fruerne prøvede på forskellig vis at oplære pigerne til igen at blive tro og gode tjenestepiger. Bogen behandler via den normative litteratur fruernes bud på den ideelle husmoder og hustru og i forlængelse heraf kravene til den gode pige. Det er karakteristisk, at fruene så sig selv som repræsentanter for en højere kultur og dermed forpligtet til at bringe de sande normer »ned« til tjenestepigernes niveau. Der var dog undtagelser, bl.a. kontreadmiralinde Emma Gad, som mange i dag forbinder med stive konventioner, men hun var i samtiden fortaler for en mere tidssvarende omgangstone og en modernisering af herskab-tyende forholdet.

Interessant er bogens fremhævelse af, at både fruer og piger arbejdede for en højnelse af husarbejdets status for at gøre det til et regulært fag eller arbejde. I takt med husarbejdets isolation fra produktionen i øvrigt voksede kvindernes behov for at fremhæve husmoderens og moderens samfundsmæssige betydning, kravet om huslig uddannelse, om erhvervslivets rationelle principper indtog på det huslige område. Når kvinderne dengang

krævede retten til erhverv, uddannelse, politiske rettigheder, var det oftest med henvisning til kvindernes særart, at samfundet ville vinde ved at blive beriget på alle planer med kvindelige erfaringer.

Husmødrene trådte ud i det offentlige rum og tog f.eks. del i det filantropiske arbejde. Det er et af bogens bedste kapitler, hvor filantropiens væsen beskrives, dens forhold til arbejderbevægelsen, til udviklingen af en statslig socialpolitik og kvindernes behov for en udvidet aktionsradius. Filantropien skabte kvindekarrierer og gav kvinderne administrative og organisatoriske erfaringer uden for hjemmets sfære, selv om det var som hjemmets repræsentanter, kvinderne engagerede sig i arbejdet. De mange filantropiske foretagender kaldtes ofte »hjem«, og de ydende kvinder betragtede sig selv som en slags frelsende engle.

Spændende er ligeledes afsnittet om prostitutionen i København 1874–1906, hvor der eksisterede lovgivningsmæssig regulering. Netop kontrollen med de prostituerede giver os mulighed for i dag at kigge ind i miljøet, og forfatteren har tydeligvis være fascineret af politiarkivernes materiale. Man kan indvende, at det nok hørte til undtagelserne, at tjenestepigerne blev prostituerede, men afsnittet kaster lys på pigernes mulighed for social deroute og på samtidens dobbeltmoraliske holdning til seksualitet. De prostituerede var samtidig antitesen på tidens borgerlige kvindeideal.

Mindre vellykket er derimod behandlingen af de ugifte mødre, hvor Tinne Vammen søger at beskrive pigernes seksualitet. Afsnittet bygger navnlig på ydre beskrivelser af forholdene, statistik og lovgivning m.m. I den anførte litteratur er der ikke meget belæg for antagelsen om udbredt førægteskabelig seksualitet blandt pigerne, selv om det utvivlsomt er sandt nok, men det kræver andet kildemateriale at underbygge påstanden.

Bogen afsluttes med en undersøgelse af Københavns Tjenestepigeforening, som stiftedes 1899 og var den første levedygtige organisation for tjenestepiger. Organisationsprocenten blev aldrig særlig høj, bl.a. fordi erhvervet var et gennemgangserhverv for unge piger. Afsnittet er ikke en traditionel kronologisk gennemgang af foreningshistorien, men snarere en kulturhistorisk anlagt analyse af de interne og eksterne relationer. Foreningens historie fortæller meget om tjenestepigelivet, og afsnittet leverer et udmærket eksempel på, hvorfor det er vigtigt også at beskæftige sig med historiens »fiskskoer«.

Tinne Vammen giver et portræt af foreningens mangeårige, ambitiøse og energiske formandinde Marie Christensen, og det er kun en af bogens mange kvinder, som er forholdsvis ukendte uden for kvindeforskernes kreds. I denne anledning vil jeg derfor pege på et projekt, som burde sættes i værk, nemlig udgivelsen af en samlet biografi over alle de kvinder, som den nyere kvindeforskning har gravet frem, men som ikke findes i eksisterende biografiske opslagsværker. Der kunne også tages

fat på monografier om enkelte kvinder som f.eks. Johanne Meyer, der i perioden var meget aktiv, men alligevel forholdsvis ukendt.

Tinne Vammens bog rummer forfriskende nye angrebsvinkler, som f.eks. billedanalyse og analyse af fordelingen af ydre og indre rum. Også den nyere interesse for mentalitetshistorie har sat sit præg på bogen, men der er ikke tale om et spring ud på det dybe vand. Tinne Vammen har prioriteret prøvede kildetyper højest, hvilket giver beskrivelsen af især pigerne, men også fruene en udvendig karakter. Det er andres ydre iagttagelser og indberetninger, normativ litteratur og de artikulerede kvinders stemmer, der bygges på. Hvordan de tavse fruer og piger har levet og tænkt, er en anden og ikke mere sand historie, og det er måske for meget at forlange også denne version af en bog, der ellers kan så meget. Tinne Vammen er selv klar over dette problem, og der er naturligvis en forbindelse mellem isbjergets top og dets bund, men hvilken?

Et lille hjertesuk skal lyde over bogens sproglige udformning. Sætningskonstruktionen er blevet meget tung, der er en udbredt anvendelse af verbal-substantiver, konstruerede sammensætninger som »bordellerede kvinder« (s. 195) og lange indskudte sætninger. Det er synd for en ellers medrivende tekst.

Bogen er smukt udformet bortset fra de alt for dominerende kapitelooverskrifter. Fotografierne er gode, og mange har ikke været anvendt før. Navnlig har Tinne Vammen fundet fine fotografier på Medicinsk-Historisk Museum af prostituerede. Der er også et dejligt billede s. 161 af en pige og hendes amme – det står i stærk kontrast til herskabernes udtalte frygt for umoralske og sygdoms-befængte ammer.

Noteapparatet og litteraturlisten giver et væld af muligheder for selv at arbejde videre med stoffet, og for studerende må det være en fornøjelse at kunne begynde med sådan en bog. For (kvinde)-forskningen er det en gevinst, når nye ideer og solidt arbejde forenes så flot som i dette tilfælde.

Birte Broch

Annette Vasström: Holmens By, Nyboder og dets beboere – især i nyere tid. Orlogsmuseets skrift-række nr. 1. 1985. 240 s., ill. Kr. 189,-

Da Christian den Fjerde i 1631 påbegyndte byggeriet af »nye boder« til flådens søfolk, tog han samtidig et vigtigt skridt henimod »det offentlige«, statsmagten, som en sfære med sit eget liv og sine egne normer. Bortset fra en mindre bebyggelse af frihuse for kongens skibsfolk ved Holmens Kanal i København 1618–19 var det første gang, at staten på sine folks vegne inddrog boligen som en del af sit myndighedsområde. Siden middelalderens slut-

ning havde en udvikling fra rådighedsmandskab til fast mandskab været undervejs både i militære og »civile« grene. Men nu nærmede man sig den ene-vældige stat, som havde brug for folk, der på så mange af livets områder som muligt var uafhængige af det omgivende samfund: »tjenestemænd«...

Og Nyboder som en integreret del af tjenestemandsbegrebet er netop det centrale emne i den etnologiske fremlægning af hverdagsliv i Nyboder i nyere tid, som Orlogsmuseet har udgivet. Nyboder, set mere som en udvidelse af hverdagen i flåden end som en bydel i København, var museets naturlige baggrund for i 1979 at påbegynde et stortilet projekt for indsamling af interviews, erindringer, fotografier m.m. om Nyboder. Thi nok var der i tidens løb skrevet meget om Nyboder – især efter at det tidligere lidt uglesete Nyboderfolk gennem Overskous skuespil var blevet en del af den nationale mytologi om det sunde, djærve »folk«: bonden, fiskeren og Peter »Kaninstok«. Men en systematisk, etnologisk kortlægning af livet i de sidste hundrede år var aldrig sket.

Lederen af projektet, Annette Vasström, forstod at udnytte Nyboderfolkets store selvbevidsthed, deres historiske sans og mange, vidtforgrenede slægtsforbindelser. Via studiekredse på et nærliggende dagcenter udviklede projektet sig til en slags »folkeforskning«, hvor ældre Nyboderboer selv drog ud på interviews, samtidig med at mere end 80 skrevne erindringer kom ind fra hele landet.

Resultatet er et værk, hvor man i sjælden grad kommer tæt på livsformen i kvarteret, – livsform her forstået som struktureringen af hverdagen i relation til de udefra givne vilkår. Det er nemlig langt fra et »klassisk« lokalsamfund, som vi her har med at gøre. Fremlæggelsen rummer en række »klassiske« etnologiske fremstillingsmåder fra lokalsamfundsstudier: slægtskabsskemaer, kort over lejligheders funktionelle opdeling og placering i bebyggelsen m.v. Men de hjælper her læseren til at forstå, i hvilken grad den enkelte Nyboder-familie i tid og rum var undergivet og afhængig af det givne militære system.

Den enkelte havde f.eks. boligret efter rang. Og rangen steg mere eller mindre til 50-årsalderen, hvorefter den faldt brat ved pensioneringen. Og så var det værs'go' ind i de små »kvarter« lejligheder igen! AV viser også, hvorledes lejlighedernes størrelse og grad af privatliv i forhold til naboerne havde sin parallel i mandskabets placering og grad af ret til »privat plads« på flådens skibe.

Nyboder var også i sig selv organiseret som et militært system – med kommandant, vægterkorps, tappenstreg og klokke, eget politi, skole, hospital, asyl, sogn og kirkegård. Meget nærliggende bruger AV derfor Erwin Goffmann's analysebegreb »den totale institution«, egentlig anvendt på f.eks. fængsler, klostre og hospitaler. Og i hhv. Nyboder og flåden genfindes mange af »den totale institution«s karakteristika: manglende kontrol over egen

tid, nedtoning af det individuelle gennem bestemte uniformer, hilseformer, titler osv., skarp markering af overgange fra »uden for systemet« til »inden for«, hindringer af loyaliteter på tværs af de fastlagte kommandostrukturer og fremelskning af korpsånd.

Men det kontrollerede liv mindede også på mange måder om det lønarbejderliv, som først blev almindeligt efter 1870. Når mændene ved »holmetid« alle kom hjem fra Holmen på en gang, ligner beskrivelsen ganske en fyraften fra B&W i 1950. Også kvindernes rolle som »baglandskvinder« for mændenes karriere, hvoraf status i Nyboder afhang, peger fremad mod vore dage. Og ikke mindst den definerede fritid, hvor der var plads til faderens leg med børnene (drengene) og til en omfattende husflid, var før 1850 et særsyn i samfundet.

På andre områder havde Nyboderfolket normer tilfælles med både samtidige søfartssamfund (f.eks. kvindernes stærke troskab over for de ofte fraværende mænd) og med borgerskabet (en grundfæstet, indiskutabel hyldning af respektabilitet, flid og arbejdsomhed). Og forbløffende nok synes opdragelsen af børnene – især drengene – at have været ret mild og fri. Måske skyldtes det, at tradition og løbebane i så overvældende grad var givet?

Som studium af en gammel tjenestemandslivsform (»tjenesten som tilstand«) slutter »Holmens By« også med at følge nedbrydningen af denne. Og nedbrydningen skyldtes bl.a. ændringer i flådens organisering, især bortfaldet af »fast tjeneste«-begrebet efter 1922, samt de flere og flere udefra kommende lønarbejdere på Holmen. AV påpeger, at når tjenestemandsbegrebet udhules, får man lønarbejderlivsformen. Læseren kan så selv parallelisere til den udvikling i andre etater, som i de senere år har givet anledning til forskrækkelse, når den følges af en ny lønarbejderbevidsthed. Som når lærere og postbude strejker...

Som en bibemærkning kan endelig nævnes, at AV i anden sammenhæng har peget på det værdifulde i den århundredgamle sammenhæng mellem etat og kvarter – over for nyere planer om at sælge Nyboder eller gøre lejlighederne til et åbent marked. Hvad man end mener om militæret, må man erkende, at det i nogle af sine dele rummer en betydelig kulturhistorie, jfr. også det traditionsrige Orlogsværft på Holmen.

»Holmens By« er et grundigt, levende og vedkommende stykke etnologi, fremlagt med overblik og faglig klarhed fra først til sidst, med ret få »indforståede« fagtermer. Bindet er også i flot firefarvetryk – men så blader man i bogen: gnidret maskinskrift, hvor al luft og alle overskrifter forsvinder. Hvorfor har Orlogsmuseet dog ikke ofret et ordentligt bogtryk og en professionel opsætning? Hvorfor skal f.eks. skibene, vrage og gallionsfigurerne have dyre værker med glittet papir – og menneskene bagved det hele blot dette? Man får på fornemmelsen, at det er fordi der er tale om hverdagsliv – og så endda fra de sidste 100 år! Men selv et-

nologi fortjener en ordentlig servering – som f.eks. Nationalmuseet forstod, da de udgav »Søens Folk«. Men det forlag er jo selvfølgelig også lukket...

Peter Dragsbo

Danmarks Kirker. Holbæk Amt. Hæfte 13. Udgivet af Nationalmuseet 1986. S. 1218–1338, ill. Hft. kr. 110,- Indb.: 135,-

Med 13. hæfte om landsognekirkerne i Holbæk amt er tre af det gamle amts herreder udkommet, og andet bind af kirkeværket for dette amt afsluttet. De afsluttede herreder er i den sydøstlige ende, Merløse, Tuse og Løve. Endnu mangler Ars, Skippinge, Ods herred og kirkerne på Samsø.

I 13. hæfte behandles Kirkerne i *Bakkendrup, Kirke Helsingø og Drøsselbjerg* samt ganske kort den kun ca. 80 år gamle *Reersø* kirke. Beskrivelserne følger den velkendte disposition, hvor der indledes med ejendomsforholdene fra de ældste skriftelige kilder og frem til nutiden, bygningshistorien med de professionelle opmålinger, dernæst det indvendige over kalkmalerier til alle former for inventar. Der rundes af med gravminderne. Det fascinerende er bl.a., at læseren får en masse at vide også om det, der ikke kan ses i kirken. Her som andre steder omtales også de ting, der er sikret i museerne, oftest Nationalmuseet, eller som er fysisk tabt, men kendt gennem skriftelige kilder. Beskrivelserne ledsages af en tæt fotografisk dokumentation. Noteapparatet er navnlig for Kirke Helsingø imponerende; det fører den ihærdige dybt ned i de utrykte kilder og samlinger samt til både ældre og nyere litteratur om kirken. Det er dejligt at se, hvor meget der i disse år sker på det ikonografiske område, og der er spændende indgange for den, der ønsker at trænge dybere ned i kirkekunstens næsten udtømmelige billedsprog.

Kirkerne her er romanske i oprindelsen, men senere ombygget og navnlig udvidet. Det sædvanlige mønster, ja men for Kirke Helsingø og Drøsselbjerg med den krølle, at udvidelsen førte til, at de i begyndelsen af 1500-tallet blev til hallekirker, altså flerskibskirker under samme store tag. Ved omtalen heraf savner man imidlertid et bud på, hvorfor den type kirker kom netop i disse egne. Ved Drøsselbjerg kirke hedder det blot (s. 1308), at inspirationen til den særlige ombygning omk. 1525 kan stamme fra nabokirken Kirke Helsingø, og at det »var en naturlig løsning af den udvidede kirkes interne kommunikationsproblem og helt i pagt med reformationstidens nye liturgiske idealer«. Hvilke idealer, må den læge læser spørge, og hvorfor ca. ti år før reformationen gennemførtes her i landet?

Netop disse to kirker har bevaret forment inventar: smukt skårne barokaltertavler, stolegavle

fra renæssancen og ikke mindst gotiske, gotlandske døbefonde med de herligeste fabeldyr. Som altid når man er færdig med gennemlæsningen af et hæfte, ønsker man sig hen til netop den egns kirker, så proportioner og farver kan blive realiteter på nethinden.

Margit Mogensen

J. L. Østergaard Christensen: Holbæk-lertøj og Holbæk-pottemagere. Museet for Holbæk og Omegn. 1985. 240 s., ill. Kr. 245,-.

På Museet for Holbæk og Omegn har der altid været tradition for at beskæftige sig med lertøj. Den tidligere leder af museet, Albert Thomsen, har skrevet flere artikler om emnet, og i 1985 valgte museet at markere sit 75-års jubilæum ved at udgive et værk om Holbæk-lertøj, skrevet af den nuværende leder.

Det er heller ikke sket umotiveret. Pottemagertraditionen i Holbæk kan spores tilbage til omkring 1600. Af en eller anden grund var der ikke pottemagere i nabokøbstæderne, og dette gav et godt opland for udøverne i Holbæk med deraf følgende velstand. Af listerne over markedspas kan man se, at de i perioder kom over hele Sjælland, så lertøjet blev godt spredt.

I de seneste år er der gennem jordfund – bl.a. gennem udgravningen af familien Lunds pottemagergård (1780–1883) – fremkommet meget nyt materiale, som supplerer den bestående pæne samling skabt gennem museets virke. Mange timers frivillig arbejdskraft er gået med at genskabe lertøjet ud fra skår. Disse jordfund har deres store betydning derved, at lertøjet først for hundrede år siden blev stemplet eller ridset med mærke. Nu er det blevet muligt i større omfang at knytte teknik, valg af materiale og formgivning til bestemte værksteder.

Bærende er bogens 184 sider med fotografier af kakler og lertøj fra Holbæk-værkstederne ca. 1600–1950, heraf 32 i farver. Teksten minder om registerkortets: art, materiale, beskrivelse, farver, mål, overlevering. Udvalget afspejler variationerne i produktionen fra kakler over krus, potter og fade til vaser. Også fejlbrændingerne er repræsenteret. Gengivelserne er meget fine.

I forhold til lertøjet er pottemagerne stedmoderligt behandlet – men de har som nævnt tidligere været beskrevet. Nyt er en beskrivelse af den sidste producent, Holbæk Lervarefabrik, og en beskrivelse af fundene i familien Lunds gård. Lunds produktion havde karakter af landpottemageri både genstands- og kvalitetsmæssigt. Specielt var flere former gammeldags i stil.

I kraft af sin fine billedmæssige præsentation af

Holbæklertøjet er bogen et værdigt monument for museets jubilæum.

Peter Korsgaard

Bornholms militære domiciler. Udg. Østre Landsdelskommando. 1985. 442 s., ill. Udleveres kun til militærhistorikere.

J. C. Bille Brahe: Kerteminde-værn. En egns Land-forsvarsstyrker fra November 1943 til Januar 1976. Kerteminde Avis Forlag. 1985. 274 s., ill. Kr. 159,-.

Militærhistorie kan være mange ting, og ind imellem overraskes man positivt over bøger, som man umiddelbart vil bedømme som kedelige og irrelevante.

Fra starten virkede bogen om de militære domiciler på Bornholm ikke som det mest spændende læsning. En hurtig gennembladning afslørede, at der var tale om en slags »registrant« over alle eksisterende/ikke eksisterende militære domiciler på øen, med angivelse af hver enkelt domicils status, placering, bygningshistorie, indkvarterede enheder og kildemateriale. Hertil kommer illustrationer af de enkelte domiciler. Beskrivelsen af domicilerne er delt op i en række kronologiske afsnit fra o. 700 og frem til idag, hvortil kommer nogle indledende afsnit om Bornholms militære betydning gennem tiden, om forsvarsforhold efter 2. Verdenskrig, om de forskellige enheder og kommandanter på øen, foruden stedregister, enhedsregister, personregister m.v.

Imidlertid afslørede en nærmere gennemlæsning, at der faktisk var tale om nogle meget velkrevne og interessante historier om de enkelte domicilers bygnings- og enhedshistorie.

Da det er yderst sjældent at finde så korte beskrivelser, med så relevante oplysninger om en lang række seværdigheder, så kan denne bog anbefales til alle der påtænker at feriere på Bornholm. Til en lang række af Bornholms seværdigheder er beskrivelserne her langt bedre end i de gængse turistbøger. Dog skal man ikke tage bogen med, hvis man kører på cykel. Dertil er den alt for tung.

Det er noget ganske andet med bogen om Kerteminde. Den skildrer modstandsbevægelsen i Kerteminde fra november 1943 over befrielsen, opløsningen, dannelsen af hjemmeføringsnet og dets historie frem til 1976.

Fremstillingen er delt op i en række kronologiske afsnit, hvert bestående af en række tematiske underafsnit, som stort set er identiske for hver periode. Den kronologiske fremstilling slutter 1976, med et kort afsnit om den dag, da forfatteren gik af som Kompagnichef. Endelig er der et kapitel om Hjemmeføringsdistrikt Østfyns Marchtræningssektion og en række tillæg med lister over chefer,

befalingsmænd, uddelte anciennitetstegn, uddelte skydemærker, modtagere af duelighedstegn m.m.

Hvad skal man nu mene om en bog som denne? Skal jeg bedømme den som faghistoriker på lige fod med andre faghistoriske værker, så er der meget at udsætte på bogen. Imidlertid er det sikkert helt forkert at vurdere bogen med faghistoriske alen. Snarere skal den ses som tænkt og skrevet for Kertemindes befolkning, og som sådan kan den sikkert fungere udmærket. Her kommer de mange opremsninger af navne osv. til deres ret, og her får de mange løsevne detaljer om begivenheder mening. Derfor skal vurderingen af bogens kvalitet også sættes ind i denne sammenhæng, hvorfor det skal overlades til de interesserede i Kerteminde at fælde dommen.

Jens Christensen

Niels Christensen: De fynske kormøller og deres møllere ca. 1660–1800. Landbohistorisk Selskab. 1985. 240 s. Kr. 80,-

Som meddelt af forfatteren i indledningen, er bogen i hovedsagen en ikke viderebearbejdet speciale-afhandling. Den blev antaget ved Københavns Universitet i 1984.

Værket er inddelt i to hovedafsnit, først behandles selve møllerierne og deres anlæggelse; her er tale om møller der formalede korn til mel, malt eller gryn. Derpå går fremstillingen over til selve møllerfolket og dets vilkår. De fleste møllere var fæstere i den omhandlede periode, kun få var selv- ejere.

Det fremgår hurtigt, at man står overfor netop et speciale-produkt, ikke sagt nedsættende, tværtimod; det er et solidt, grundigt og stort arbejde, der er gjort. Indledende redegørelser for det anvendte kildemateriale samt betragtninger over orohydrografiske o. a. naturbetingede omstændigheder for det fynske »fastland« samt Tåsinge er stof, som fagfolk vil glæde sig meget over. Den almindelige læser, der blot er historisk interesseret, vil på den anden side nok komme for skade at slumre ind under læsningen. Hermed menes, at meget af det omhyggeligt gennemarbejdede materiale og resultaterne, der uddrages heraf, måske med fordel kunne være anbragt i annotationsapparatet. Sidstnævnte er dog allerede meget fyldigt.

Under betragtningerne over fortidens naturgivne forhold må forfatteren fastslå, at sagerne i tidens løb har ændret sig radikalt. Det tør nok siges! Hvor man for bare 30 år siden kunne nyde »bjerg« og bakker, er der på Fyns land idag modsat kæmpe-huller og dale. Tørvegravningen ændrede kulturlandskabet så forholdsvis langsomt, at det var til at følge med, men senere tiders intensive udnyttelse af landet ved grusgravning m.

v. i forretningsmæssigt øjemed er sket ufatteligt stærkt.

N. C. kan da heller ikke komme uden om, at det i dag er vanskeligt at vurdere og bestemme, hvilken grad af betydning den enkelte mølle har haft i sin tid. Uden at anfægte den store indsats, der er gjort for at opsamle kilder, spørger man, hvorfor han dog ikke også har inddraget det omfattende materiale, der ligger i de fynske landvæsenkommissions-arkiver. Allerede fra lidt over midten af 1700-tallet haves faktisk ret detaljerede oplysninger om de enkelte lokaliteter. Men det må siges, at denne kildegruppe for Fyn ikke hidtil har kunnet udgives i registraturmæssig oversigt, og det ville have været et ekstra stort arbejde at trænge til bunds i den kategori.

Bogens digre bilag vidner om en stor indsats, – for feinschmeckere er bogen lige sagen, for en større læserkreds nok en noget anstrengende affære at binde an med.

Efter at have bevæget sig sådan nærmest hele kompasset rundt i 17- og 1800-tallets mølleri-verden fastslår N. C., at møllerhusstande lå ret nær på fynske gårdmænd for så vidt størrelse og struktur angik – dog var det karakteristisk, at mølleriet generelt krævede flere tjenestefolk, end den almindelige gård drift gjorde.

Blandt de mange delkonklusioner findes den, at fæste-mølleren gennemsnitlig var i besiddelse af sit fæste i 17 år. Det svarer fint til kendte gennemsnitstal, der viser, at den fynske gårdmand også (officielt) var i besiddelse af sit fæste i ca. 17 år.

Lotte Dombrowsky

Meddelelser fra Kattegat-Skagerrak Projektet, Nr. 9–11, 1985–86. Distribueres gennem Kattegat-Skagerrak-projektet, Fiskeri- og Søfartsmuseet, Tarphagevej, 6710 Esbjerg V. Udliveres gratis.

Siden sidst er der kommet endnu 3 bind Meddelelser fra Kattegat-Skagerrak-projektet. 11 hæfter siden starten i 1983, det er flot. Man må håbe, de ikke mister pusten.

Nr. 9 er et temanummer om fiskeriet og fiskerimiljøets udvikling, og indeholder artikler om både norsk, svensk og dansk fiskeri, men mest dansk. Nr. 10's tema er handel og søfart, og igen er Danmark i brændpunktet, da artiklerne særligt handler om handel og søfart mellem Danmark og Sverige og Danmark og Norge. Endelig handler nr. 11 om religiøse vækkelser og foreningsliv, specielt om norske forhold.

Endnu en gang kan jeg konstatere, at der er fremkommet en række læseværdige artikler i forbindelse med projektet, og jeg ser frem til endnu mange numre med gode artikler fra de forskellige

projektgrupper. Samtidig vil jeg dog også glæde mig til der fremkommer større afhandlinger fra projektet. Nok kan kortere artikler være meget godt, men de egner sig nu ikke så godt til at behandle de mange krydsende udviklingslinier og sammenhænge. Her må der større fremstillinger til.

Jens Christensen

Florian Martensen-Larsen: Hav, fjord og handel. En studie i handelsveje i Nordjylland i tiden indtil 1850. Poul Kristensens Forlag. 1986. 166 s., ill. Kr. 95,-

Ser vi bort fra kompagni- og kolonihandelen, så er der ikke den store tradition for handelshistorie i Danmark. Derfor må enhver bog, som tager handelshistoriske emner, særligt den indenrigske handel, op, hilses velkommen.

Stiftamtmand Martensen-Larsens bog om handelsvejene i Nordjylland indtil midten af forrige århundrede, beskæftiger sig primært med handelens veje til lands og til vands: markederne, skudehandelen og krejlerne på Limfjorden.

Nærmere bestemt beskæftiger bogen sig med det nordvestlige område af Limfjorden, Mors og Thistedegnene, med afstikkere østpå til Ålborg og andre steder. Hertil kommer, at bogen særligt omtaler de juridiske og formelle aspekter ved handelen, altså hvilken lovgivning der var gældende og de konflikter denne kunne afstedkomme mellem de forskellige markeder omkring handelsrettighederne. F.eks. omtales konflikten mellem Nykøbing Mors og Thisted om, at handel ikke kun er handel, men også en hel række afledede forhold, som havde økonomisk betydning de pågældende steder.

På den anden side kan man, som faghistoriker, beklage, at bogen ikke kommer ret meget ind »bag« de formelle aspekter vedrørende handelen. Det ville have været meget interessant at få et billede af, hvem der handlede, hvad de handlede med, i hvilke kvanta og til hvilke priser, hvor stort et opland markederne havde, hvilke andre aktiviteter foregik der på markederne m.m. Disse forhold får vi ikke meget at vide om, hvilket dog ikke skal lægges forfatteren til last, men det er den slags spørgsmål, faghistorikerne idag stiller til handelshistorien. Hertil kommer, at forfatteren, rent metodisk, ikke lever op til de kildekritiske krav, faghistorikerne stiller til en analyse. Snarere er der tale om at forfatteren citerer sig igennem fremstillingen, hvilket dog gøres uden at det virker tungt, og uden at der dynges alt for mange ulæselige citater oven i hinanden. Man kan dog godt savne en kritisk stillingtagen til de anvendte kilder.

Men, uanset hvad der kan rejses af kritik, fra faghistorisk hold, af denne bog, så er den mere læsevenlig end mange videnskabelige fremstillinger.

Og selv om læsere uden lokalkundskab nok kun kan læse den med et kort i hånden, så sætter den en række handelspolitiske og handelsjuridiske aspekter på plads, for den lægde eller lærde læser med interesse for områdets handel frem til midten af 1800-tallet.

Jens Christensen

Knakken, nr. 1, 1986. Udg. Knakken, Lokalhistorisk Forlag. Lokalhistorisk Arkiv for Thisted Kommune. I. P. Jacobsens Hus, 7700 Thisted. 40 s., ill. Kr. 55,-

Tingbogsekstrakter fra Thy. Thisted Tingbog 1638. Ved G. Møller Frederiksen. Knakken, Lokalhistorisk Forlag 1985. 70 s. Kr. 40,-

Knakken er navnet på et lokalhistorisk forlag, stiftet 1984. Nu er det også navnet på et lokalhistorisk tidsskrift, som forlaget udgiver, og hvis første hæfte netop er udkommet.

Formålet med forlaget og tidsskriftet er at udgive litteratur om Thy's historie, fortalt på en saglig og spændende måde. Specielt skal indholdet i tidsskriftet være bredt og varieret.

Tidsskriftets første hæfte består af 4 artikler, som kommer vidt omkring. Den første artikel handler om udgravning af en stenkiste fra bronzalderen ved Frøstrup. Derefter følger en artikel om afvandingen af Sjørring sø 1857-1918. Den tredje handler om håndværkerfesten i Thisted 1890, og endelig slutes af med en artikel om »En skattegraver i Thy«, der dog ikke handler om at grave efter guld, men om Evald Tang Kristensen.

Man må sige, at heftet er faldet ret heldigt ud. Generelt er artiklerne skrevet i en letflydende stil, godt fortalt, alligevel saglige. De er kort sagt præget af den fortælleglæde, som ofte bærer den lokalhistoriske forskning frem, men også uden at forfalde til de nykker der ofte kan præge forfatterne, nemlig at få alle detaljerne med i uendelige opremninger. Efter min mening kunne artiklen om håndværkerfesten 1890 dog godt have været lidt kortere. Forfatteren burde nok have strammet den op og udeladt de sidste afsnit om »medaljerne«, »gøglet« o.s.v. Herved var den blevet mere helstøbt.

Alt i alt er der altså tale om en vellykket udgivelse. Læg også mærke til, at det store format lader de mange billeder komme til deres ret. Man må håbe at redaktionen kan holde stilen fremover.

Til gengæld er jeg mere tvivlende overfor forlagets udgivelse af tingbogsekstrakterne af Thisted tingbog 1638.

For det første kunne man overveje, om man skal udgive tingbøger overhovedet, og hvis de skal udgives, om det så ikke bør være i deres helhed i ste-

det for ekstrakter. Så vidt jeg kan se vil en bredere anvendelse af denne udgivelse uvilkårligt rejse spørgsmålet om, hvad der er udeladt, og hvorvidt det udeladte er vigtigt i forbindelse med det, en eller anden, konkret arbejder med. Disse spørgsmål kan kun besvares ved at gå til originalen, og det kan man lige så godt gøre fra starten.

For det andet savnes der et sagregister. Der er brugt kræfter på at lave et person- og tilnavneregister, hvilket er udmærket. Anvendelse af udgivelsen ville dog være betydeligt større, hvis den også havde et sagregister. Som det er nu, er der kun personerne som tilgang til sagerne. Dette er måske udmærket for slægtshistorikere, medens vi andre, der ofte er mere interesserede i sagerne end personerne, ikke har mange muligheder for at anvende den. Er man specielt interesseret i sager angående tyveri, så skal man, når der ikke er et sagregister, gennemgå alle sagerne for at finde de relevante frem. Det kunne vel ikke være det store merarbejde, når man alligevel laver personregister, så også at lave et sagregister.

Man skulle måske i fremtiden overveje, enten at udgive tingbøgerne i deres helhed, med person- og sagregister, eller nøjes med at udgive registrene og udelade selve teksten.

Jens Christensen

Landboliv. Landboerindringer fra Viborg Amt. Bd. 1-4. 71, 70, 57 og 62 s., ill. Kr. 42,75 pr. hefte. – *Tilbageblik.* 70 s., ill. Kr. 42,75 – *Landboerindringer fra Viborg Amt.* En oversigt. Udgivet af Sammenslutningen af lokalhistoriske arkiver i Viborg Amt. 85 s. Kr. 70,00

I 1983 indledte Sammenslutningen af lokalhistoriske arkiver i Viborg amt en indsamling og registrering af foreningsarkivalier. Gennem dette materiale kan historien set fra bestyrelsernes vinkel fortælles, hvorimod den brede del af befolkningen – de egentlige brugeres – aftagnes langt svagere. På denne baggrund opstod ideen til at indsamle erindringer (forordet bd. 1). I indledningen hedder det videre, at formålet med indsamling af erindringer var at viderebringe oplevelser og erfaringer fra personer, der havde levet deres liv på landet i en periode, hvor levevilkårene blev udsat for store ændringer: afvandring, mekanisering, specialisering, stadig større afhængighed af det inden- og udenlandske marked og en følgende udviskning af den ganske særlige livsform, som landbomiljøet omgærdede sine personer med.

Erindringer er en vigtig kilde til historie. At erindre er at tage sig tid til eftertanke, at bearbejde det man har oplevet og at se sammenhæng i tilværelsen. Historie er den kollektiv eftertanke og bearbejdning, erindringen den individuelle.

Arbejdet med indsamling af erindringer blev i Viborg amt gennemført som beskæftigelsesprojekt under jobskabelsesloven. I alt er der indsamlet 310 erindringer. Nogle bidragydere har afleveret deres erindringer i skriftlig form, men langt de fleste har ladet sig interviewe af projektets medarbejdere.

I de første fire hæfter på hver 60-70 sider offentliggøres 17 livsberetninger, suppleret med personlige data og noter til omtalte begivenheder m. v. I det femte hæfte *Tilbageblik...* er der udvalgt 21 navngivne fortællere og enkelte unavngivne. Uddrag af disse beretninger er derpå stykket sammen i temaer. Begge metoder har tidligere været anvendt ved udgivelse af erindringer. Hvilken metode der foretrækkes afhænger af den målgruppe, udgivelserne henvender sig til. Dette nævnes imidlertid ikke i bøgerne. Historikeren vil umiddelbart være mest tiltrukket af de hele livshistorier, mens de udplukkede »godbidder« i temahæftet nok er mest fængslende for den almene læser. For alle bøgernes vedkommende gælder, at de bringer oplysninger om de vilkår tidligere generationer har haft, og indirekte om de holdninger, der er videregivet til nutidens mennesker. Derimod tillader erindringer ikke en grundig analyse af dagliglivet i alle dets facetter og omskiftelser, som der lægges op til i indledningen. Dette skyldes imidlertid ikke så meget de forskellige udgivelsesprincipper som erindringernes karakter.

I de første fire hæfter bringes 12 erindringer af mænd, nemlig fra fire gårdmænd, fire husmænd, to arbejdsmænd, en håndværker og en handelsmand. De øvrige fem erindringer stammer fra en husmandskone og fire gårdmandskoner. I det femte hæfte er der uddrag af erindringer fra 19 navngivne mænd og to navngivne kvinder. Erhvervsbetegnelsen fremgår kun indirekte. Alligevel må det fremhæves, at de fleste af landbomiljøets erhverv er repræsenteret. Men hvorfor en så ulige repræsentation af mandlige og kvindelige fortællere? Den største del af vor historie er skrevet på baggrund af mandlige skribenter og fortællere. Mænd har været mere skrivende end kvinder, men når man sætter en interviewkampagne igang, hvad er så grunden til den ulige kønsmæssige repræsentation? De lokalhistoriske arkiver kunne gøre et nyttigt arbejde ved at medvirke til at rette op på det ensidige materiale, vores historie traditionelt skrives på baggrund af.

De fleste af de erindringer, der bringes i hefterne stammer fra personer, der er født i begyndelsen af 1900-tallet. Hvad fortælles der så om? Med hensyn til sammenhængen mellem den nævnte foreningskampagne og den almindelige bruger af foreningslivet så glimrer erindringerne med en total fravær af oplysninger om, hvad foreningslivet har betydet. Undtagelsen, der bekræfter regelen, er et par få intetsigende oplysninger om nogle der dyrkede gymnastik i den lokale gymnastikforening. Der er kort sagt intet at hente, hvis man ønsker at vide noget om foreningslivets betydning for brugeren.

En forklaring på denne mangel kunne være, at alle de medtagne personer ikke har deltaget i foreningslivet, men det er næppe sandsynligt. Det sandsynlige er derimod, at interviewerne ikke har interesseret sig for dette spørgsmål. En klar redegørelse for indsamlingens principper havde været ønskeligt. De spørgsmål, der synes at have været gennemgående, knytter sig til personernes opvækt og til arbejdslivet i ungdomstiden og i det voksne liv. Hvor interessante og vigtige disse områder end er, så forekommer det lidt ensformigt og overfladisk, når erindringer stort set kun handler om arbejdet. Livsformen på landet var andet end arbejde, den var også præget af det lokale miljø, dets mennesker, erhvervs sammensætningen, kønsrollemønstret og institutionerne på godt og ondt.

Trods disse begrænsninger så forekommer der dog også mange tankevækkende træk i erindringerne. Omkring halvdelen af personerne har f.eks. haft bofællesskab med bedsteforældrene. Det sidste ord er næppe sagt af de befolkningshistorikere, der hævder, at tre generationsfamilien aldrig har været normen på landet.

At børn sendtes ud som tjenestebørn i 10–11 års alderen, og at en husmandsfamilie pga. sit sociale omdømme ikke kunne tillade sig at lade være – ved vi vel – men vi ved meget lidt om, hvordan det prægede børnene og deres forældre. Disse spørgsmål kan erindringerne i nogen grad hjælpe til at belyse. Ligeså om tjenestefolkenes vilkår. Den senere tids fordømmelse af, at karlene skulle bo i stalden, var ikke altid i datiden betragtet med ubehag. En mand erindrer selv at have nægtet at bo på et kammer på loftet med bedre faciliteter, »det hørte sig til, at karlfolk boede i stalden«!

Om arbejdsdelingen er erindringerne i nogen grad også oplysende. Malkearbejdet var kvindearbejde, en pige lærte allerede at malke som fire-årig. Et andet uundgåeligt kvindearbejde var opvasken, men ikke helt uden selvforskyld, fremgår det. En af de kvindelige erindringsskriverne fik gennemført, at alle på gården fik hver sin tallerken, fremfor at spise af det fælles fad, mod at hun selv påtog sig at vaske op, medens de andre sov til middag. Denne ordning var hun yderst tilfreds med!

Et andet gennemgående træk i erindringer er den store grad af selvforsyning på landet endnu i det 20. århundrede. Selvforsyningen menes ofte at tilhøre 1800-tallet. Af erindringerne kan der imidlertid læses, at købet i brugen for nogle vedkommende var begrænset til det, der kunne fås i bytte for moderens lille forråd af hønseæg. Og at mødrene spandt uld til strømper, og at børnene – både drenge og piger – strikkede deres egne strømper, og at mødrene, der gik på arbejde hos bønderne, sjældent fik penge, men derimod aflagt tøj til børnene som løn. »For æ' bønder var også kede af at betale«.

Der kunne nævnes mange andre træk fra erindringerne, arbejdsoplevelser under krigene, overgangen til det mere og mere mekaniserede land-

brug og et fint billedmateriale, der supplerer beretningerne. Der er mange medrivende beretninger, men for flertallets vedkommende kunne man have ønsket, at interviewerne havde gået tættere på personernes liv og virke. Det anbefales hermed ved kommende interviewkampagner. Til retfærdighed skal nævnes, at udgivelserne er forkortede, og at de fulde bidrag findes i lokalhistoriske arkiver i Viborg amt. I tilknytning hertil er der udgivet en nyttig registratur over alle de indsamlede erindringer. Registraturen er delt i to afsnit. I det ene anføres personernes data, deres geografiske og sociale stilling. Det andet afsnit indeholder et emneindeks og et stednavneregister. Registraturen understøtter dermed på udmærket måde de udgivne erindringer.

Bodil K. Hansen

Paul G. Ørberg: Når nøden er størst. Viborg Gråbrødre Hospitals historie fra Reformationen til nutiden. Udg. af Viborg Gråbrødre Kloster i samarbejde med udgiverselskabet ved Landsarkivet for Nørrejylland. 1986, 286 s. ill. Kr. 274,50.

Svend Larsen viste med »Gråbrødre Hospital og kloster i Odense« (1939) som en af de første herhjemme, at der ud af en institutionshistorie kan komme spændende og interessant socialhistorie. I senere arbejder om de gamle klostre, hospitaler og stiftelser har andre fulgt det samme spor, men kun få i et omfang som Paul G. Ørberg, der med den foreliggende smukke bog om Viborg Gråbrødre Kloster yder et nyt væsentligt bidrag til socialhistorien. Et meget stort stof er fremdraget fra arkiverne for sammen med den foreliggende litteratur at danne grundlaget for skildringen af 450 års lokal historie. Det er ikke blevet en snæver institutionshistorie. Bestandig sættes de lokale forhold i relation til hele landets situation og udvikling, hvad enten det gælder lovgivningen, økonomien, krige eller politiske strømninger. Således får vi et godt indblik i, hvordan man i Viborg gennem tiderne praktiserede den fattiglovgivning, som blev udført i København. Det fremgår klart, hvor snævre rammer økonomien satte for forsorgen, og hvor store overskridelser af regler og bestemmelser, der blev tålt, når blot den indlagte havde bragt en sum penge med. Der blev skelet så meget til økonomien, at ledelsen hellere så gennem fingre med et mordforsøg inden for institutionens mure end gik glip af en sum penge, om man bortviste synderen. Til gengæld kunne det knibe med barmhjertigheden over for andre regelbrydere som den halvt afsindige pige, der gik hen og blev gravid og derfor skulle ud. Historier som disse er bogen fuld af, og de er med til at tegne et interessant billede af det brogede liv i og omkring institutionen. Det er

ikke kedeligt, for vi kommer omkring dagligdagen lige fra morgen til aften, fra hvad der blev spist til resultaterne af de seksuelle udfoldelser i alkover og sengehalm.

Trods det at bogen så godt som udelukkende må bygge på administrationens arkiver, lykkes det alligevel her og der at give også de administrerede – hospitalslemmerne – mæle, især i de lidt ældre perioder. Desværre følges denne linie ikke op, så vi kan få at vide, hvordan det 20. århundredes gamle opfatter det at skulle leve under en institutions bestemmelser. Den tilbageholdenhed fra forfatterens side kan næppe skyldes hensynet til de gamle.

Tilmed får de lov til at forblive anonyme, også selv om der bringes billeder af dem (se »Gammelmandshyggen« i 1975 på side 242). Til gengæld bringes der en lang række billeder af forstandere, embedsmænd og funktionærer m.m. med angivelse af både navn og titel, og det er lige meget, hvor begrænset deres tilknytning til institutionen har været (eks. side 239–40). Dette er trukket frem for at understrege, at der først og fremmest er tale om en institutionshistorie set gennem administratorernes øjne. De bliver gjort til individuelle navngivne personer i modsætning til »lemmerne«. Det er dem, der har holdninger og meninger og handler, ikke »lemmerne«. Kildematerialets karakter lægger op til den tilgangsvinkel, men Ørberg bryder den selv her og der for de ældre afsnits vedkommende for helt at opgive det for vort eget århundredes vedkommende. Det er en skam for en ellers god bog.

John T. Lauridsen

Chr. E. Lauridsen (red.): 100 år. Mariager Landboforening 1884–1984, 190 s. Kr. 100,-

Trods tidens krav også om landøkonomiske koncentrationstendenser lykkedes det Mariager Landboforening at passere de 100 år, og foreningens ledelse fandt derfor anledning til udsendelse af et jubilæumsskrift, som på forskellig måde beretter om de aktiviteter, der er sket i foreningsregie i det nu forsvundne sekel. Hvad angår selve foreningens historie har redaktøren valgt at opdele denne i kvarterer, en besynderlig og ikke særlig heldig måde at opdele historien på. Måske er han blevet inspireret af sine egne bidrag til »Ommersyssel Landboforening 1877–1977« (anm. i F&N, bd. XXVIII, 1980), hvor en lignende opdeling er foretaget. Forøvrigt virker de to foreninger i dag særdeles tæt sammen med en fælles stab af medarbejdere og ofte med fælles bestyrelsesmøder!

Foruden de historiske rids gøres der status i jubilæumsåret samt forsigtige forsøg på at kigge ind i fremtiden. Af egentlig historisk stof findes kun en lille artikel om landbrugets vilkår i 1880'erne samt brødrene Carl og Kr. Andersens studier af landsbyen Hem (Onsild herred). På grundlag af såvel

arkivstudier som faghistorisk litteratur giver de et værdifuldt og interessant indblik i fortidens forhold for stedets landsbybeboere fra ca. 1500 til ca. 1900. En række kontantoplysninger er trykt, bl.a. fæsteafgifter, ligesom et fæstebrev og skifte er gengivet. Desuden giver de en redegørelse for ejendomsforholdene i Hem op til i dag; utvivlsomt til nytte for den lokale befolkning og lokalhistorisk interesserede.

Torben Hansgaard

Jens Engberg: Dyre lærepenge – Den store havnestrejke i 1897. Husets forlag 1985. 164 s. Kr. 100,-

Bogen er udgivet i anledning af, at havnearbejdernes fagforening i Århus havde 100-års jubilæum i 1985. Og hvilket festfyrværk af en lokalhistorisk beretning. Her er smæk for skillingerne. Jens Engberg har leveret et helstøbt produkt. Der er en spændende fortalt historie om en strejkes forudsætninger, forløb og afslutning. Der er illustrationer, der fantastisk godt uddyber og supplerer teksten. I mangel af fotos af arbejdere på havnen i 1890'ernes Århus har Jens Engberg benyttet tegninger af Willy Rathky Frederiksen, fra 1950'ernes arbejdsliv på havnen. Willy R. F. har været havnearbejder i Århus havn i en menneskealder, og det præger hans tegninger, at han kender redskaber, hjælpemidler, arbejdsstillinger, påklædning og ansigtsudtryk hos havnens arbejdere. Ved hjælp af hans tegninger får teksten således en ekstra dimension, fordi det slidsomme og farefulde arbejde fastholdes på nethinden under læsningen af bogen. Ved at anvende samtidige fotos af havnen og dens omgivelser sikrer Jens Engberg en tids- og stedsbundethed til strejken i 1897.

Fortællingen bygges langsomt op. Først indvies læseren i havnesjovernes arbejdsliv i 1890'ernes Danmark, især ud fra Nationalmuseets industrihåndværker- og arbejderundersøgelser (Nationalmuseet, Ørholm). Derefter gennemgår Engberg de organisatoriske forhold hos arbejderne og arbejdsgiverne. Arbejdsgivernes »Havnearbejdsgiverforening« er fra 1895, det år hvor metalindustriens arbejdsgivere i Århus led et formædeligt nederlag til arbejderne i Århus. Af stor betydning blev sammenslutningen af en række firmaer i grovvarerbranchen i juni 1896 i giganten KFK (Korn- og Foderstof Kompagniet). Korngrossererne viste sig under konflikten året efter at være langt mere krigslystne end fx. kulgrossererne. Selve strejken fra 3. januar til 21. marts 1897 indeholdt næsten alle ingredienser for en dramatisk arbejdskamp i forrige århundrede. Skruerbrækkere, der måtte transporteres under politibeskyttelse, bo i pakhuse og andre kommunale bygninger og arbejde på havnen omgivet af diverse spærringer og et talrigt opbud af politi.

Chikane og slagsmål mellem skruebrækkere og strejkende. Møder, forhandlinger og mæglingssøg, hvor arbejderne fik hjælp af Fællesorganisationen og Dansk Arbejdsmands Forbund.

Der er ingen tvivl om Jens Engbergs sympati for arbejderne, men beretningen er baseret på et så alsidigt udvalg af kilder, at fremstillingen bliver nøgtern og faglig pålidelig. Dygtigt lader Jens Engberg »Århus Stift« og »Demokraten« kommentere de vigtigste hændelser under strejken. Engbergs konklusioner virker ligeledes overbevisende. På kort sigt tabte arbejderne og havnearbejdsgiverforeningen vandt. På længere sigt vandt havnearbejderne, idet allerede i 1899 blev den i 1897 etablerede »gule« fagforening reelt ophævet og en overenskomst indgået med arbejdsgiverne. Men, arbejdsgiverne betingede sig, at overenskomsterne i 1899, 1902 og 1905 ikke blev indgået med havnearbejdernes fagforening i Århus, men derimod med enkeltpersoner blandt havnearbejderne. At disse enkeltpersoner var identiske med bestyrelsen hos havnearbejderne, talte ingen parter alt for højt om. Dette skuespil ophørte først i 1908, hvor den store havnestrejke formelt fik sin afslutning.

Et kapitel for sig er Engbergs skildring af Dansk Arbejdsmands Forbunds deltagelse i konflikten. Først fra den 1. januar 1897 dækkede forbundet også Fyn og Jylland. Det er uhyre vigtigt, at få indsigt i Lyngsies og forbundets bestræbelser for at få konflikten standset og afværget et for tornende nederlag for havnearbejderne. Det bliver da også forbundets hovedforhandler i konflikten Christian Jensen, der er den drivende kraft bag afslutningen af strejken. Herved vinder forbundet prestige og agtelse ikke blot i arbejderbevægelsen i Århus, men over alt blandt arbejdere i Danmark. DAF havde undgået, at blive tilsølet af havnearbejdernes nederlag, der dog ikke var mere omfattende, end at foreningsretten for arbejderne på havnen blev bevaret og tyendeloven af 1854 skulle ikke gælde for foreningens medlemmer.

Helge Stavnshjerg

Arne Gammelgaard: Grever og godtfolk. Fra Hammelkanten 1815–1875, Akka, Hammel 1985, 127 s., ill. Kr. 98,-.

Arne Gammelgaard ønsker at behandle Hammels historie 1815–1875. Bogen er et resultat af forfatterens snart mangeårige arbejde med lokalhistorie, men selve bogen er udarbejdet på ret kort tid i løbet af foråret og sommeren 1985. I forordet antydes det, at vi kan vente os en fortsættelse fra forfatterens hånd. Sammesteds redegørr Gammelgaard for intentionerne med arbejdet: »at beskrive rammer, strukturer og begivenheder, som tilsammen gerne skulle rumme noget væsentligt om historien på Hammelkanten i de 2–3 generationer,

som oplevede udviklingen fra landsby til by, fra initiativløse fæstebønder til selvhjulpne landboere, fra det forsømte og forgældede til det prægtige og prangende gods, fra enevælde og aristokrati til demokrati og borgerlighed«. Det er forrige århundredes samfundsforandring, der her tages op. Området er interessant, og netop et lokalhistorisk studie giver rige muligheder for en spændende behandling, men det kan naturligvis gøres på mange forskellige måder. Forfatteren er selv opmærksom herpå og beklager, at der i bogen er »for lidt om mange af de ting, der også har præget menneskers liv: om rotteplage og dårlige tænder, for lidt om angsten for sygdom og fattigdom. Der er for lidt eller intet om atmosfæren i skolestuen og på Anbækmarked, for lidt eller intet om daglige glæder og sorger«.

Bogen indeholder alligevel en sand overflod af detaljer fra Hammelegnen. Først beskrives greven, Jens Chr. Frijs, der overtog godset Frijsenborg i 1815. Vi får at vide, hvornår grevens familiemedlemmer fødtes og døde, at grevens forældreløse niece i 1826 blev optaget i grevefamilien som plejebarn og senere gift med den da 75-årige N.F.S. Grundtvig, samt at greven var en god ven af Bismarck. Videre beskrives sognets godtfolk, nemlig godsets overordnede personale og sognets markante embedsmænd: godsforvalter og senere birkedommer Tommesen, sognets lærer Schøler, der særligt markerede sig ved en fejde om berberis, som han påstod var årsag til misvækst i kornet. Samme Schøler interesserede sig i øvrigt for meteorologi, og vi får at vide, at han daglig optegnede målinger af vejret på egnen. Endelig gives også en længere beskrivelse af H. C. Andersens besøg på Frijsenborg.

Sognets øvrige befolkning beskrives ved en summarisk gennemgang af folketællingerne. Blichers indtryk af sognet i 1830 gengives kort, mens videnskabsmanden J. C. Schythes indtryk fra Skanderborg amt i 1843 for Hammels vedkommende gengives in extenso. Interessant er det derimod, at Gammelgaard beskriver, hvordan bønderne var langt bagefter godset i landbrugsteknisk udvikling, ligesom han flere steder kommer ind på, hvordan tidens spirende demokrati havde vanskelige vilkår. Vi får også at vide, at der oprettedes en koldsk friskole og en højskole i sognet, men da begge skoler kun levede kortvarigt, nøjes Gammelgaard med at konkludere, at i modsætning til Fyn er kronjydernes land ikke udpræget det sted, hvor man vedholdende er indstillet på at yde personlige ofre til fordel for kulturelle aktiviteter.

Med bogen opfyldes et sikkert stort behov for at få beskrevet træk af livet i sognet og for at fastholde markante enkeltpersoners virke. Men trods sine mange iagttagelser og anknætningspunkter til righistorien indeholder den ingen væsentlige nye og selvstændige undersøgelser. Blandt lokalhistorisk interesserede uden tilknytning til Hammel vil den derfor næppe have større interesse.

Årsagen til, at lokalhistorien har vundet voldsomt frem i de senere år, må søges i en erkendelse af, at detailstudier i enkelte lokalsamfund specifikke udvikling og tackling af tidens muligheder og problemer er en underkendt nøgle til forståelsen af samfundets udvikling på et mere overordnet plan. Det burde være overflødigt at nævne, at etnologien, den moderne kulturhistorie, den franske Annalesskoles arbejde med strukturer og mentalitets-historie samt f.eks. studierne i udviklingen af de folkelige bevægelser har vist os eksempler på, hvordan vi ved at formulere nye spørgsmål til det lokalhistoriske materiale kan få en dybere indsigt i, hvordan hele samfundet fungerede og udvikledes.

Det er imidlertid et problem for megen nyere lokalhistorie, at den mangler inspiration fra og forståelse for disse nye strømninger. I en anmeldelse i Fortid og Nutid, 1983 s. 52 skrev Arne Gammelgaard f.eks. om Annalesskolens efterlysning af et bredere historiesyn: »Jamen, det er da netop den arbejdsmetode, vi hele tiden har prøvet at praktisere!«; og han spurgte, hvor det nye er henne: »Bare vi kigger ind ad vinduerne til vore venner i naboarkiverne, vil vi se hele mangfoldigheden illustreret. Vægten bliver lagt forskelligt fra sted til sted, men det er der alt sammen. Lige fra geologi og meteorologi til arkæologi, kirke- og skolehistorie, personalhistorie, folkeminder osv. osv. til den rene dagsaktuelle miljøkamp«.

Det er dog ikke bare nok at inddrage de rigtige emner. Gammelgaards bog var næppe blevet bedre, om han havde indføjet et afsnit om dårlige tænder. Lokalhistorien skal hænge sammen. De mange iagttagelser bliver først spændende for udenforstående, hvis de bliver brugt til noget, til at forklare den forandring, som Gammelgaards indledning da også betoner væsentligheden af. Det er ikke bare (lokal)historikerens opgave at gengive levninger af fortiden i den form, de nu er overleverede, han må vedblivende arbejde med at belyse, hvorfor fortidens mennesker handlede, som de gjorde. At det kan lade sig gøre, har en anden østjysk lokalhistoriker, Anna Rasmussen, vist os med sine to bøger om Hylke sogn i det 18. og 19. århundrede. Disse bøger har netop formålet at forstærke interessen for lokalhistorien ikke blot lokalt, men langt uden for Hylke sogns grænser. Der er udfordringer nok i lokalhistorien, men videre kommer den først, hvis såvel professionelle som ikke professionelle (lokal)historikere er åbne over for nye muligheder.

Sidsel Eriksen

I 1949 disputerede daværende museumsinspektør Otto Norn på en afhandling om Christian III's borge, hvori han behandlede Christian III's udstrakte befæstningsbyggerier i Danmark, især i grænseområderne Sønderjylland og de skånske landsdele. Med den nye bog er professor Otto Norn vendt tilbage til to af disputatsens bygningsværker på baggrund af de seneste årtiers bygningsarkæologiske undersøgelser på Gottorp (Johannes Habisch) og Koldinghus (Charles Christensen). Begge er til forskellig tid blevet omtalt som betydelige værn af Danmarks sydgrænse: Gottorp i Rydårbogen som »quasi clavis et custodia totus Daniae« og Koldinghus af Arild Huitfeldt som »port og nøgle for riget«. Begge slotte har vogtet vigtige toldsteder, og begge slotte har spillet vigtige roller som ramme om kongers og fyrsters personer og politiske handlinger. Det er Otto Norns mål at gengive de to slotte den plads i dansk arkitekturhistorie (og politiske historie), som de indtog århundreder tilbage, men som senere tider har overset eller været uvidende om. Som Norn udtrykker det i indledningen: »Mangt og meget tager sig anderledes ud, når det ansues, ikke fra den fjerne hovedstad, men fra det Kæmpetårn, Christian IV rejste ved rigets sydgrænse«.

Bogen er inddelt i 5 kapitler. Første kapitel er en kort indledning, der rider bogens problemstilling op og i få ord beskriver fyrstebyggerier op til Frederik I's tid.

Andet kapitel former sig som en nøje arkæologisk rundgang på det Gottorp, som blev til i 1500-årene. Med Johannes Habisch's bygningsarkæologiske undersøgelser af især Gottorps vestfløj som grundmateriale påviser Norn, at Frederik I mod tidligere antagelser har kastet sig ud i et fyrstebyggeri af hidtil usete dimensioner. Penge havde han, men nu vises det, at han også havde lyst og format til at skabe arkitektur omkring sig. Sydfløjens »Königshalle« fremtræder som et sengotisk interiør, sammenstykket af forskelligartede bygningselementer (genbrug?). Det prangende navn er formentlig uden dækning, idet rummet sandsynligvis er den sengotiske borgs »borgstue«, indrettet i Frederiks herugtids. Vestfløjen derimod påvises at være et helstøbt stykke tidlig renaissancearkitektur, idémæssigt sammenhængende med nederlandsk arkitektur. Endelig formoder Norn, at nordfløjen er påbegyndt af Christian III, men fuldendt af broderen hertug Adolf efter 1544, idet der opræder fransk-italienske arkitekturformer.

Tredje kapitel behandler Frederik I's fyrstespejl, det billedprogram, der ligger bag vestfløjens gård-facades overraskende rige udsmykning. Facaden har været overmådt rigt udsmykket med stenrelieffer i sjællandsk limsten. Billederne var hentet fra de tyske kleinmestre Georg Pencz og H. S. Behan, og har udtrykt Frederik I's »selvforståelse som evangelisk landsherre«, et fyrstespejl. Norn påviser den fornemme vestfacades sammenhæng og afhængighed af samtidig nederlandsk arkitektur.

Otto Norn: To grænselotte. Frederik I's Gottorp og Christian IV's Koldinghus. Historisk Samfund for Sønderjylland skrift nr. 62. Aabenraa 1986. 160 s., ill. Kr. 105,-

Også møntmester Jørgen Kochs fornemme stenhugger i Malmø hører med i denne sammenhæng. Til slut i kapitlet søger Norn at sandsynliggøre, at to af Christian III's kendte kunstnere, bygmester Morten Bussert og maleren Jacob Binck, allerede var i tjeneste hos Frederik I, og at hovedansvaret for Gottorps vestfløj må lægges på disse to mænd, gennem hvem dansk bygningskunst endnu op i 1550'erne stod i forbindelse med den nederlandske.

Efter således at have placeret Frederik I's og Christian III's Gottorp i en nøgleposition i dansk arkitekturhistorie tager Norn i kapitel fire fat på Koldinghus, der allerede med Christian III's store udvidelse forvandlede til et civilt slot, ved det første i Danmark, uden forsvarsindretninger. Men det er med Christian IV's byggearbejder omkring 1600 at Koldinghus får virkelig kongeligt format. Efter en brand i køkkenregionerne i 1597 tog Christian fat på sit barndomshjems forandring til et repræsentativt fyrsteslot af høj karat. Christian tilføjede slottet en ny slotskirke »udi alle måder... ligesom den kirke her på vort slot Haderslevhus«. Det var kongen magtpåliggende at føje et nyt kirkerum ind i den gamle borg for ret at kunne fremtræde som rigets gejstlige overhoved, og dette formåede den gamle arkitekt Herkules von Oberberg kun ved at bygge kirken i forlængelse af vestfløjens nordre ende, men ud over bankens kant. Derfor det kolossale fundament mod nordvest, et veritabelt stenhjerg at bygge på. Over kirken lod Christian indrette en 57 m lang dansesal, nærmest et repræsentativt galleri, hvor kongen kunne udføre sine pligter som verdensligt overhoved, bl.a. forleningen 1616 med Sønderjylland til hertug Frederik af Gottorp. Endelig kronede Christian IV Koldinghus med Kæmpetårnet, der udadtil skulle fortælle omverdenen, at her residerede den danske konge.

I det afsluttende femte kapitel »Koldinghus og Gottorp« med undertitlen Symboler på fyrstemagt viser Otto Norn den nære forbindelse mellem arkitekturen, først og fremmest på Koldinghus, og kongens opfattelse af sig selv. Frederik II havde ved Øresunds indsejling lagt Kronborg til at kaste glans over kongen. På Koldinghus, ved rigets sydgrænse, omformede Christian IV slottet for at det skulle kaste glans over ham. Kæmpetårnet og de fire sandstensstatuer på dets top var det ydre middel. Her stod fire antikke helte vagt om kongemagten, som de havde stået på triumfporten på Amagertorv under kroningsfesten 1596, og som de næsten samtidig blev sat på Sparepenge ved Frederiksborg. På dette slot videreudviklede Christian IV de ideer, som allerede var afprøvet på Koldinghus, at »visualisere en imperial herskeridé, kongens drøm at blive de protestantiske regenters »første«, deres kejser«.

Otto Norn har med sin bog til fulde opfyldt de intentioner, som fremførtes i indledningskapitlet, at føje de to slotte solidt ind i dansk arkitektur-

historie. Det er vel forståeligt at nærværende anmelder mest hæfter sig ved afsnittene om Koldinghus. Dette slot har af uforklarlige årsager ikke påkaldt sig megen opmærksomhed i dansk arkitekturhistorisk skrivning. Siden P. Eliassens første behandling af slottets og byens historie har kun Otto Norn i de her omtalte to værker videnskabeligt behandlet enkelte perioder af dette slots bygningshistorie. Koldinghus mangler stadig sin monografi.

Måske vil der kunne rejses tvivl om enkelte af Norns konklusioner, måske vil detaljer se anderledes ud efter en nøje gennemgang af kildematerialet, så vel det skriftlige som det konkrete i mursten og sandsten (det manglende noteapparat gør i øvrigt en efterprøvning vanskelig). Der er dog næppe tvivl om at Otto Norns hovedteser vil stå fast. Dansk arkitekturhistorie har fået to absolutte hovedværker tilbage.

Poul Dedenroth-Schou

Steffen M. Søndergaard: Peder Holden Hansens huse – og nogle af hans kollegers. Foreningen til gamle bygningers bevaring, København 1986, 128 s., ill. Kr. 81,-.

Landbygmesteren Peder Holden Hansen, kaldet Per Hollensen, som byggede en lang række større gårde på Vejen-Brørup-egnen i Ribe amt i perioden ca. 1840–70, har nu i 75 år fascineret danske arkitekter. Man har været imponeret af, at en »almindelig bygmester« kunne præstere så fine klassicistiske detaljer, græske tempelgavle under stråtag.

Opdagelsen af Peder Holden Hansen skete i begyndelsen af århundredet, da den yngre generation af arkitekter genopdagede den anonyme, folkelige byggeskik, og brugte den som modeeksempel mod både historicismens fælleseuropæiske stilerligninger og Nyrop-tidens nationalromantik. Blandt de førende i denne nye bevægelse var de ikke-akademiske arkitekter P. V. Jensen-Klint og Ivar Bentsen, begge med rod i højskolemiljøet. En af deres ideer var, at kun ved et personligt kendskab til gammel byggeskik og arkitektur kunne en ny generation af bygmestre og arkitekter genskabe de »tabte« værdier. Og i 1907 – samme år som »Foreningen til gamle Bygningers Bevaring« blev stiftet – tog »Foreningen af 3. December 1892« initiativ til nogle opmålingsrejser for arkitektstuderende. I første omgang var det den gamle vestslesvigske byggeskik, der blev målet for opmålingskampagnen, men ideen spredte sig, og i 1911–12 drog nogle hold fra Ivar Bentsens bygmesterundervisning i Holbæk til Sydvestjylland for at måle. Blandt emnerne kan nævnes herregården Endrupholm, men ikke mindst Peder Holden Hansens bygninger, hvoraf opmålingerne blev publiceret i »Maaleren« 1917. Dermed blev Peder Holden

Hansens huse et af de mange forbilleder for »Bedre Byggeskik« og 1920'ernes byggeri.

Som en afledt følge af Ivar Bentsens opmålingsrejse skrev pastor Richter i Vejen i »Fra Ribe Amt« 1915 en artikel om Peder Holden Hansen, en artikel som kunne støtte sig til endnu levende erindring om bygmesteren.

Siden har den gamle bygmester været omtalt af bl.a. Harald Langberg og Knud Millech, og i 1973 gennemførte Esbjerg Museum en mindre undersøgelse, mest baseret på arkivalisk materiale (Jørgen S. Køster i »Mark og Montre« 1974).

Problemet med at lave en undersøgelse om Peder Holden Hansen i vore dage er imidlertid, at der ingen levende erindring findes bevaret – kun myter, mestendels baseret på de allerede skrevne artikler. – Man har så prøvet at gå i arkiverne, finde dokumenter, tegninger, mv., men også her støder man på en massiv tavshed. Det er slet ikke sikkert, at Peder Holden Hansen har lavet særligt udførlige tegninger til sine huse – indtil efter 2. verdenskrig var en bygmestertegning til en gård på landet ofte blot nogle streger på bagsiden af en konvolut. Men selv til skoler og præstegårde var det ikke muligt at finde tegninger.

Derfor er det lidt af et mirakel, at der er lykkedes arkitekten Steffen M. Søndergaard, som led i en ny undersøgelse af Peder Holden Hansen, at finde en tegning, signeret Peder Holden Hansen. Det drejer sig om tegningen til Skødebjerggård ved Vorbasse, bygget i 1852 – som en af de første »kapitalisthedebrug« – af grev Moltke-Huitfeldt til Glorup. Og tegningen ligger den dag i dag i Glorups godsarkiv. – Vi havde gerne hørt, hvorledes Steffen M. Søndergaard fandt frem til tegningen, men det har han ikke syntes hørte hjemme i den lille, nøgterne bog.

Steffen M. Søndergaard har i øvrigt i sin undersøgelse, udover en gennemgang af Peder Holdens Hansens liv efter kendt viden og oplysninger i folketællingerne, valgt at gå ud fra det eneste sikre, her 100 år efter: husene.

Nu er huse på landet slet ikke så sikre endda. To gårde kan ligne hinanden som to dråber vand, men dog være bygget af forskellige bygmestre, fordi det oftest var bygherren, der bestemte udseendet – og her var »so-ein-ding-will-ich-auch-haben« – funktionen afgørende. At en gård har trekant over facaden, søjler på muren eller sprosseværk i ruderne, behøver heller ikke på Vejen-egnen at betyde Peder Holden Hansen.

Søndergaard har derfor valgt at gå i detaljen og se på småting som dørprofiler, gerichter, karme og lignende. Og hans resultat er, at selv om mange efterlignede Peder Holden Hansen – og han sikkert selv ofte gav en skitse til et hus, som en anden byggede – så arbejdede han selv med nogle ganske særlige profiler og dørtyper.

Ud fra disse Peder Holden Hansen-detaller vover Steffen M. Søndergaard så at sige om en række gårde og huse: ja – nej – ved ikke. Nogle hidtidige

tilskrivninger ryger ud (endda et hus, som er fredet som Peder Holden Hansens værk), men til gengæld kan nu herregården Estrups ombygning med svungne renaissancegavle i 1861 tilskrives Peder Holden Hansen.

Som sagt, det er lidt af et vovestykke at tilskrive huse til en landbygmester 100 år efter. Steffen M. Søndergaard gør det overbevisende, men 100% sikker kan man aldrig blive.

Da Peder Holden Hansen ikke har efterladt sig breve eller bøger, kan vi heller ikke vide noget om, hvorfra han fik ideerne til sine huse. Mange fine bøger og arkitektnavne har været nævnt, men Steffen M. Søndergaard følger datidens logik – og søger forbillederne i den nærmeste købstad, hvor bønder jo i de samme år hentede så meget andet nyt i deres materielle kultur.

Og det viser sig, at der i Kolding faktisk har ligget rigeligt med inspiration, først og fremmest rådhuset fra 1840, men også landsteder og købmandsgårde (desværre skriver Steffen M. Søndergaard ikke noget om Kolding-bygmestrene). Meget af Peder Holden Hansens virke kan forklares ud fra Kolding-inspirationen, kombineret med almindeligt kendskab til stil og mode i det syd- og sønderjyske.

Søndergaard karakteriserer Peder Holden Hansens brug af senklassicismen som uortodoks, næsten som vore dages postmodernisme i dens frie brug af de klassiske forbilleder. Men derudover roser han ham for, at han var den sydjyske landbygmester, som »med størst talent oversatte tidens formsprog til en personlig dialekt«.

At Peder Holden Hansen også formidlede sin stil til landsdelen, nævnes i en bisætning. Og det er rigtigt, at 2–3 landbygmestre på Esbjergegnen i 1870'erne og -80'erne byggede gårdstuehuse i Peder Holden Hansens stil, ligesom der også kan ses inspirationer på Ribe-egnen og et stykke ned i Sønderjylland. Forbindelsen har været der – gennem håndværkerne eller bygherrerne.

De mange begrænsninger i mulighederne for at svare på spørgsmålene om Peder Holden Hansens understreger, at skal der forskes mere i, hvordan landbygmestre arbejdede og fungerede i samspillet med bygherrer, uddannelse og inspiration, må man gå til vort eget århundrede – til tiden efter 1920, hvorom der stadig findes levende erindring. At det kan lykkes, har bl.a. Esbjerg Museums og Den fynske Landsbys undersøgelser i de seneste år vist.

Meget tyder på, at det stort set var de samme mekanismer, der fungerede i den landlige byggeskik i 1851 og 1931: Snak med en gårdejer efter en vellykket høst, tegne en blyantsskitse over rumfordelingen, aftale »med eller uden kvist«, »med eller uden gesims/lisener/kampestenssokkel osv.«, håndslag – og derefter hjem og snedkerere døre og vinduer på værkstedet vinteren igennem. Til sidst: i jorden ved forårstide og rejsegilde i løbet af sommeren.

Sådan fungerede byggeri på landet, indtil først statslånsperioden efter 1919 stillede større krav til husmandsbrugsbyggeriet, og siden kreditforeninger og kommuners større krav til tegningsmateriale og andre byggepapirer. Derfor ligger i perioden mellem ca. 1920 og 1950 – »Bedre byggeskik« perioden – den store arbejdsmark for de næste ti års udforskning af landleg byggeskik.

Med bogen om Peder Holden Hansen har Steffen M. Søndergaard sammen med Foreningen til gamle Bygningers Bevaring sat den gamle bygmeister et sidste, værdigt minde – smuk som bogen er, med mange både gamle og nye fotografier, rigeligt brug af de gamle, fine opmålinger samt egne skitser og plantegninger.

Peter Dragsbo

Fra marsken til prærien. Niels Gørdings erindringer v/Jens Kusk og Jørgen Dieckmann Rasmussen. Esbjerg Byhistorisk Arkiv. Skriftrække B nr. 1. Esbjerg 1986. 64 s., ill. Kr. 79,-.

Måske skyldes det Aksel Sandmoses roman om Rasmus Danskers nybyggerliv i Canada. Måske skyldes det, at én af de bedste udgivelser af udvandrerbrev (Cathrine og Valdemar. Fremad 1975) fortæller historien om et dansk udvandrerparsskabne i Canada.

Under alle omstændigheder bekræftede en hurtig rundspørge i nærmeste omgangskreds min oplevelse af at have et langt klarere billede af forholdene for danske udvandrere i Canada end af de tilsvarende for danskere i USA.

En oplevelse der ikke kan have hold i virkeligheden, i hvert fald hvis man bygger sin virkelighedsopfattelse på historisk viden. Dansk udvandrerskildring har i de seneste år afdækket og populariseret mange aspekter af dansk pionerliv på den amerikanske prærie, men så godt som gået uden om Canada.

Den følte fortrolighed i forhold til Canada bør naturligvis også tilskrives det forhold, at det efterhånden er oldeforældregenerationens slægtninge og venner, der udvandrede til USA. Den nabosøn, om hvis udvandring jeg har et barndomsminde, rejste således ikke til USA, men til Canada – forøvrigt med motorcykel! Kendetegnende for dansk udvandring til Canada er netop, at den er tidsmæssigt forskudt i forhold til Amerikaudvandringen. Hvor USA allerede i 1890'erne kunne erklære prærien for opdyrket, så var Canada i 1920'erne stadig et land med kæmpemæssige uopdyrkede arealer. I løbet af 20'erne modtog landet generelt et stigende antal danske udvandrere og fra og med 1927 havde landet overtaget USAs rolle som hovedmodtager af danske emigranter. Et forhold der også gør sig gældende for udvandringsbølgen i

1950'erne hvor 24.483 danskere drog til Canada. Kun 17.177 tog til USA.

Noget tyder på, at udforskningen af emnet så småt er ved at komme i gang. Nogle af resultaterne vil blive præsenteret i forbindelse med 1987-års-mødet for Forbundet af Danske Foreninger i Canada, som i år afholdes i Danmark (Kolding). Forbundet er en meget aktiv paraplyorganisation, som bl.a. planlægger at oprette et dansk indvandrerarkiv i Canada. Den store interesse for etnicitetshistorie, der i disse år gør sig gældende i næsten hele verden, sætter sig selvkært også sine spor i indvandrerlandet Canada.

Herværende bog »Fra marsken til prærien« er et direkte resultat af denne interesse. I 1969 nedskrev den da 75-årige dansk-canadier, Niels Gørding fra Allerup i Vestjylland, sine erindringer om sine unge år som nybygger på et homestead ved byen Rockglen nær den amerikansk-canadiske grænse. Et ekstrakt af erindringerne blev første gang offentliggjort i forbindelse med Rockglens 50-års jubilæum, som bl.a. blev markeret med udgivelsen af bogen »The Rolling Hills of Home« (1978). Der er tale om en samling af pionererindringer, heriblandt altså Niels Gørdings. Erindringerne nåede på et tidspunkt hjem til forfatterens fødegård og er nu udgivet i deres fulde udstrækning af Esbjerg Byhistoriske Arkiv som første udgivelse i en ny skriftrække.

I 1908 udvandrede den 24-årige Niels Gørding fra Allerup i Sneum sogn sammen med sin forlovede til USA. Modsat de fleste danskere udvandrede var det ikke fattigdom, parret flygtede fra. Begge var bønderbørn fra selvfungerende gårdmandshjem og som ældste søn skulle Niels overtage fødegården. Men forældrene kunne ikke bevæge sig til at gå på aftægt. I utålmodighed besluttede Niels og hans Mathea sig for at udvandre og få foden under eget bord i USA. I USA arbejdede han de første år som arbejdsmand og hun som ung pige i huset. Imidlertid var det landbruget, der trak, og i 1911 erhvervede parret sig et homestead ved Rockglen i Canada. Det er historien om de slidsomme og farefulde nybyggerår, som Niels Gørding fortæller.

Niels Gørding fortæller levende og godt. Læst som udvandrerskildring kilder flytter beretningen måske ikke hegnspele. Men mindre kan også gøre det. Udvandrerskildring er også person- og lokalhistorie. Og læst som personligt dokument er det en fin sag og man får et godt indtryk af de store og små begivenheder, der gjorde sig gældende for de fleste nybyggerfamilier. Tonen er befriende afdæmpet, hvad enten der berettes om præriebrande eller om naboskab og venskab. Læseren befinder sig i sympatisk selskab.

Erindringerne er illustreret, også med aktuelle fotos, taget i 1986, af Niels Gørdings farm og de nærmeste omgivelser (i farver!). En god ide. Derudover har udgiverne forsynet erindringerne med slægtstavle og noter.

Udgivelsen er nok af størst interesse for lokalområdet, hvor familien har været og er kendt. Det synes derfor rimeligt, at denne og lignende udgivelser finansieres af lokale kulturinstanser. Men desværre er det jo langt fra almindelig praksis. Så meget desto mere grund er der til at glædes over, at Byhistorisk Arkiv i Esbjerg har fået sin kulturforvaltning i tale.

Helle Otte

Jane Bossen og Helge Krempin: Helligåndskirken i Flensborg 1386–1986. Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Rosenskilde og Bagger 1986. 108 s., ill. Kr. 160,-

I mere end 400 år har der været holdt danske gudstjenester i Helligåndskirken i Flensborg, og det er derfor ikke mærkeligt at den ofte er blevet kaldt »den danske kirke«. Den er sammenlignet med byens sognekirke en beskeden bygning, men det skyldes at den oprindelig er et kapel, knyttet til Helligåndshuset i det katolske Flensborg. Kapellets opførelse dateres til 1386 og det er i anledning af 600-året at Studieafdelingen ved det danske centralbibliotek i Sydslesvig har udsendt denne smukke publikation.

Bygningen har gennem de mange år været udsat for mange ændringer, og den facade besøgende i Flensborg i dag ser stammer fra 1700-årenes sidste halvdel.

Jane Bossen har med stor omhu gennemgået det omfattende kildemateriale og stykket bygningens historie sammen og gør rede for de restaureringer der har fundet sted. Bygningens indre er bl.a. præget af kalkmalerier fra 1400-årene, og der fortællendes også om inventaret, både det bevarede og det der er forsvundet. Blandt det sidste er Heinrich Ringericks fornemme prædikestol fra omkring 1600, som blev solgt til kirken i Jørgensby – dog ikke af den danske menighed. Kirkens nuværende prædikestol er fra 1927.

En særlig kvalitet har Helge Krempins fotografier. Der er usædvanlig smukke billeder af interiøret (s. 39, 46, 53, 75 fx), og der er et væld af fine detaljer – af kirkens spændende urværk, af prædikestolen (både den gamle og den nye), kalkmalerierne og af kirkens sølv. Det er en fornøjelse at billeder hvorpå der er skrift, er så store og klare at de kan læses (s. 24, 62–63 fx).

Bogens format er 21×29,5 så det er en statelig bog. De to ophavsmænd har tidligere udsendt »Granit i Angel« i samme fornemme udstyr. Man glædes over at der kæles for både indhold og form.

Verner Bruhn